

Petra Svolfjšak

PRVA SVETOVNA VOJNA IN SLOVENC

Oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spominske literature o prvi svetovni vojni

Prva svetovna vojna je zaznamovala konec nekega obdobja in začetek novega, čeprav ne moremo prezreti dejstva, da je večino medvojnih in povojnih socialnih, političnih, ekonomskih in kulturnih procesov vojna bolj pospešila kot pa sprožila. Vojna 1914–1918 se ni tudi »izneverila« sicer mnogo kasnejši trditvi Paula Fussela, da je vsaka vojna ironična, kajti vsaka je hujša od pričakovanega.¹ Prva svetovna vojna, velika tragedija o človeškem samoljubju, je prekašala vse dotedanje in ponovno dokazala, da človeška krutost v vsaki vojni poišče svoja orodja, ki jih narekujejo vojni cilji, pa tudi strah, ki ga ti vzbudijo. V zadrego je spravila veliki mit o dobrem, ki je celo stoletje prevladal v javnem mnenju – na glavo je obrnila idejo napredka. Po obratu, ki ga je povzročila »velika« vojna (the Great War, la Grande Guerra, la Grande Guerre), ker je po obsegu prekašala vse dotedanje izkušnje – izraz se torej »omejuje« na polje izkušenj in opisov in ni zgodovinsko – politična opredelitev kot npr. »svetovna«, ki izraža kontinuiteto, medtem ko »velika« izraža nekaj vsebinsko drugačnega od preteklega in govori o ideji razkroja, razkola, pretrganih vezi in zloma)² ni bilo več poti nazaj. Torej je bila »dogodek«, ki je zaznamoval dobo. Prva svetovna vojna je bila tako velika prelomnica v vedenju, čustvovanju, bila je psihološka ločnica med dvema obdobjema. Celotna kultura s svojimi miti, podobami in obredi je strmoglavila v brezno vojne in množica dejavnikov se je spojila v to, kar je P. Fussel imenoval »moderni spomin«. Prva svetovna vojna torej ni bila le političen in strateško – vojaški dogodek, temveč ali predvsem velik kulturni dogodek. Spremenila je zemljevid Evrope, nacionalna razmerja, horizonte znanosti in tehnike, pa tudi individualni in kolektivni način dojemanja sveta in dogodkov. V vsakdanjik je vnesla nove podobe, v katerih so bile močno zaznavne izkušnje z bojišč (v vsakdanji jezik so se zakoreninili novi izrazi kot »frontalen napad«, »biti bombardiran«).

Prva svetovna vojna predstavlja nedvomno za Slovence epohalen dogodek in veliko prelomnico – tudi za slovenski narod je »velika svetovna prekucija« skokovito zavrtela kolo zgodovine. »Fizično« sodelovanje Slovencev v različnih etapah svetovnega spopada (vojaki, ujetniki, dobrovoljci, uporniki, življenje v zaledju, begunci, interniranci, aretiranci . . .) in prisotnost enega izmed najbolj krvavih bojišč ravno na slovenskem ozemlju sta se zato vtisnila tudi v slovenski zgodovinski spomin, čeravno je še vedno potrebno pritrditi mnenju Branka Marušiča, da ga doslej nismo načrtno gojili.³ Nedvomno je prvi svetovni spopad pomemben del slovenske zgodovine in preteklosti slovenskega etničnega ozemlja, najsibodi zaradi mnogovrstnih učinkov in vplivov ali zaradi novosti, ki jih je prinesla v življenje Slovencev. Vojna se je kazala predvsem z dveh plati, najprej kot vojaško dogajanje (predvsem v Posočju), drugo stran pa opredeljuje raznolikost civilnega življenja, ki je bila pogojena s spletom različnih okoliščin.

Zatorej je bila odločitev, na kakšnih temeljih oblikovati pregled slovenske pisane besede o tako povednem in vplivnem dogajanju kot je prva svetovna vojna, pogojena tako z osebniimi pogledi na to obdobje kot deloma z nekaterimi okoliščinami, ki jih je narekovalo politično pogojeno obravnavanje tega obdobja. Izbirati je bilo potrebno med vojaškimi, političnimi,

¹ La Grande Guerra e la memoria moderna. Bologna 1984, 12–13.

² Francoski zgodovinar Marc Ferro, učenec Pierra Renouvina in Fernanda Braudela je prvo svetovno vojno opredelil kot osvobodilno, patriotično in osamosvojitveno, neizogibno, domišljijško, vojno mož in tehnik, kot svetovno in totalno, vojno mogočega in nemogočega. Glej M. Ferro, La Grande Guerra 1914–1918 (prevod iz francoščine La Grande Guerre 1914–1918, Paris 1969), Milano 1972.

³ Prva svetovna vojna po skušnjah in zgodovinskih spominih ljudi na Primorskem. Jadranski koledar 1989, 121–126.

ekonomskimi, socialnimi in kulturnimi tematikami, ki so vezane na vojno. Dejstvo, da sta se slovensko zgodovino pisje in publicistika v največji meri posvečala političnim dogodkom prve svetovne vojne, povezanimi pretežno z nastankom jugoslovanske države, je odločitev nekoliko olajšalo. Napotilo je bila tudi delitev zgodovine Slovencev in slovenskega ozemlja v prvi svetovni vojni na vojaško in politično zgodovino, ki jo je oblikoval Branko Marušič ob periodizaciji obdobja 1. svetovne vojne na Slovenskem.⁴ »Vojaško« lahko delimo zgodovino Slovencev v prvi svetovni vojni na obdobje med izbruhom vojne (konec julija 1914) in italijansko vojno napovedjo (maj 1915) ter od vstopa Italije v vojno do konca vojne. Slednje razdobje je mogoče razdeliti še na dve obdobji, ki ju razmejuje 12. soška ofenziva, po kateri se je italijansko-avstrijsko bojišče premaknilo s slovenskega etničnega ozemlja. Razmejevanje po političnih dogajanjih zajema tako dogodke na slovenskih tleh (npr. vojni »absolutizem«, ponovna uvedba parlamentarnega življenja, majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje) kot politično dejavnost Slovencev izven Avstro-Ogrske (npr. delovanje Jugoslovanskega odbora in politične emigracije v Londonu in Rimu). Tako lahko tematsko razdelimo slovensko zgodovino pisje o prvi svetovni vojni, kot ugotavlja Branko Marušič,⁵ v dve plasti: zgodovina vojne (na slovenskih tleh, razširjeno tudi na ozemlja Avstro-Ogrske in druga svetovna bojišča) ter politična zgodovina 1. svetovne vojne, ki pa spričo navedenih razlogov ni predmet pričujočega pregleda.

Stopnja raziskav te velike svetovne krize je vezana ne le na stanje dokumentacije, temveč in predvsem na interes, ki ga raznoliki (nepolitični) problemi vojne vzbujajo v okolju, v katerem zgodovinar (in drugi pisci) deluje.⁶ Skromno zanimanje za problematiko prve svetovne vojne je (bilo) pogojeno tudi z vlogo, ki so jo imeli Slovenci v njej in nenazadnje z vojnimi cilji vpletenih, pri čemer seveda zavestno zanemarjam politične učinke v zvezi z vojno in njenim koncem. Tako lahko ugotovimo, da slovensko zgodovino pisje ni imelo enakega posluha za vsa obdobja slovenske in svetovne zgodovine in zato tudi ne enake razvojne poti. O tem priča pomanjkanje globljih in sintetičnih del, ki bi zajela celotno obdobje 1. svetovne vojne in ne le političnega dogajanja ob »ustvarjanju« jugoslovanske državne skupnosti. Tako podobo dajejo tudi sicer redki zapisi o slovenski historiografiji o prvi svetovni vojni.⁷ Zatorej lahko govorimo o začetkih slovenskega »prvovojnega« zgodovino pisja, saj je bilo to obdobje do nedavnega na obrobju zanimanja slovenskih zgodovinarjev, po drugi strani pa ne smemo prezreti dejstva, da se je celotno slovensko zgodovino pisje šele začelo bolj pozorno ukvarjati z zgodovino vsakdanjega življenja in malega človeka in tako začrtalo nove poti slovenske zgodovinske znanosti.

⁴ Glej npr. B. Marušič, Slovenci v prvi svetovni vojni. V: J. Mesesnel, Soška fronta. Ljubljana 1987, 283–298.

⁵ La storiografia slovena sulla prima guerra mondiale. 1914–1918. Uomini in guerra. Soldati e popolazioni in Friuli, sul Carso, a Trieste e oltre. Qualestoria XVI/1986. 1–2/260–266.

⁶ Pierre Renouvin, eden izmed največjih francoskih in evropskih strokovnjakov za zgodovino obdobja 1. svetovne vojne oziroma konca 19. in začetnih desetletij 20. stoletja ter avtor študije »Evropska kriza i prvi svetski rat« (Zagreb 1965), je v predstavitvi knjige Marca Ferroja analiziral stopnje francoskega zgodovino pisja o 1. svetovni vojni; njegovo razčlenitev bi lahko »presadili« npr. tudi na italijansko, manj avstrijsko zgodovino pisje, še posebno glede na najnovejše raziskovalne smeri. V prvih petnajstih letih po vojni vihri so pozornost zbujele vojaške in pomorske operacije (v ta okvir spadajo tudi spomini in pričevanja voditeljev ter obsežne objave dokumentov, ki so jih pripravili zgodovinski uradi vojsk, ne da bi odprli arhive), sledila je zgodovina diplomacije, vendar le osnovne črte (vstop držav v vojno, oblikovanje zavezništva, neuspeh mirovnih pobud), pa študij gospodarskih razmer (od leta 1923 ga je spodbujala Dotacija Carnegie, posebno med 1936 in 1939, ko je grozil nov svetovni spopad, so nastala temeljna dela o gospodarski vojni). Prilaganje političnih in upravnih ustanov vojnih razmeram ni presegalo ozkih strokovnih krogov. Moralne moči, kot je P. Renouvin poimenoval tako socialistično gibanje kot prižadeganja za rešitev nacionalnega vprašanja, so bile predmet različnih raziskav že v 30-ih, toda predvsem v luči vojnih spopadov: zgodovinar si je prizadeval pokazati, v kolikšni meri so te sile prispevale k izidom vojne. Z Marcom Ferrojem je po Renouvinovem mnenju zavel nov veter, ki so ga napovedale študije »psihologije« vojakov, analize njihovih občutkov in prizadevanj. V italijanskem zgodovino pisju je tako predelomnica predstavljala knjiga E. Forcella – A. Monticone, Plotone di Esecuzione. Processi della prima guerra mondiale (Bari 1969) in začrtala nove raziskovalne poti italijanskega zgodovino pisja, ki pa so postale mogoče šele, ko so bile opravljene temeljne študije. Glavne teme novega pristopa k raziskovanju vojne so tako postale: odnos in obnašanje prebivalstva ob začetku vojne, oblike utrujenosti, oblikovanje in učinkovanje velikih tokov javnega mnenja navkljub t.i. mobilizaciji zavesti, analiza čustev in kolektivna psihologija.

⁷ Branko Marušič, Spremna beseda. V: V. Gradnik, Krvavo Posočje. Koper–Trst 1977, 289–294; – isti La storiografia salovena sulla prima guerra mondiale. 1914–18. Qualestoria XVI/1986. 1–2/260–266. Kratek pregled jugoslovanskega zgodovino pisja o prvi svetovni vojni s posebnim ozirom na Istro in predvsem v luči političnih dogajanj je podala v isti reviji Tatjana Krizman-Malev, Il primo conflitto mondiale nella storiografia del dopoguerra con particolare riferimento alla bibliografia sull'Istria. Qualestoria XVI/1986, 250–259; – Drago Sedmak, Osnutek bibliografije o soški fronti (referat na 1. znanstvenem zborovanju o soški fronti. Kobarid 20. 10. 1990).

* * *

Oris slovenske strokovne, publicistične in spominske literature o prvi svetovni vojni je razdeljen v dve obdobji, in sicer od konca prve do začetka druge svetovne vojne ter od leta 1945 do 1992. Vanj so vključene tako samostojne publikacije kot razprave in članki. Ob tem velja poudariti, da pregled zajema poleg redkih strokovnih del tudi raznovrstne članke, ki so se pojavljali v vseh pomembnih slovenskih revijah, dnevnikih in tednikih, ne oziraje se na njih kvaliteto. Število navedenih enot je zato zelo veliko, kar pa nikakor ne pobija večkrat navedene misli, da Slovenci nismo veliko pisali o prvi svetovni vojni. Tako je bilo zaradi pičlega izkupička slovenske literature o 1. svetovni vojni (v mislih imam predvsem strokovne raziskave in samostojna dela), predvsem pa nenehnega prepletanja različnih elementov, pogosto težko potegniti ločnico med deli, ki sodijo k zgodovinskim virom (spominski zapisi) in zgodovinsko literaturo.

Nedvomno bogatejša od publicistične in spominske produkcije je književna, saj je prenekateri slovenski, še zlasti pa primorski književnik posegel za svoja dela po vojnih motivih.⁸

I. 1918–1941

Sarajevski atentat, povod in vprašanje odgovornosti

Sarajevski atentat je bil v slovenskem medvojnem tisku predvsem predmet spominskih člankov,⁹ hvalospjevov ob rojevanju nove države z novimi junaki, kar so nedvomno postali sarajevski atentatorji. Mnogo je bilo ugibanj o »naročnikih«¹⁰ atentata in s tem povezano odgovornostjo za vojno, ki jo je atentat izzval.¹⁰ Tako je *Ivan Dolenc* predstavil v posebni brošuri *Umor v Sarajevu (Dostavki k dr. J. A. Žibertovim odkritjem v knjigi »Der Mord von Sarajevo und Tiszas Schuld an dem Weltkrieg«)* (Ljubljana 1919)¹¹ zanimivo in v Kraljevini SHS odmevno teorijo dr. Žiberta o krivdi avstrijske in zlasti ogrske politike proti južnim Slovanom. Ivan Krstnik Žibert¹² je namreč kot dober poznavalec razmer na dunajskem dvoru v zadnjih letih vladanja cesarja Franca Jožefa napisal knjigo o umoru v Sarajevu,¹³ v kateri je nazorno prikazal sovražno razpoloženje dunajskih dvornih krogov proti nadvojvodi Francu Ferdinandu, zanemarjanje srbskih svaril ob potovanju v Sarajevo, opustitev varnostnih ukrepov v Sarajevu ter končno, vlogo prestolonaslednikovaega najmočnejšega nasprotnika, takratnega ogrskega premiera, grofa Tisze.

Še bolj odmevna v slovenskem časopisju je bila teza beograjskega publicista in zgodovinarja Dušana Tvrdoreke o t.i. psevdootentatu na nadvojvodo, ki naj bi se ponesrečil, kar pa bi zadostovalo za potrditev aneksije Bosne.¹⁴ Povsem nesprijemljivo se je slovenskim časn-

⁸ Za krajši pregled slovenske »vojne«⁸ književnosti glej Stanko Janež, Motivi prve svetovne vojne in njeni odmevi v slovenski književnosti (v Leopold Vadnjalu, 1914–1921. Zapiski vojaka. Borec XLI/1989, Ljubljana 1989, 12/1396–1407); o motivovsebinskih značilnostih slovenske poezije je razmišljal Janez Povše, Katera preteklost je živa?; v Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne. Trst 1988, 201–207 (antologijo je predstavil France Bernik, Slovenska poezija in prva svetovna vojna. Naši razgledi 20. 10. 1989).

⁹ Ob peti obletnici sarajevskega dogodka. *Edinost* 175/28. 6. 1919; – Vidov dan. *Edinost* 176/29. 6. 1919; – Kako je prišlo do atentata v Sarajevu? *Edinost* 156/3. 7. 1923; – Potek sarajevskega atentata. *Jutro* 148/28. 6. 1925; – Pred desetimi leti 1914. – Vidovdan 1914. *Jutro* 152/28. 6. 1924; – Ob desetletnici. *Jutro* 28/3. 2. 1925; Sarajevski atentat in Dunaj. *Jutro* 226/30. 9. 1925; – Danilo Dimović, Sarajevski vidovdan leta 1914. *Jutro* 145/27. 6. 1926; – Poincaré in sarajevski umor. *Jutro* 217/15. 9. 1928; – Prispevek k zgodovini sarajevskega atentata. *Jutro* 266/13. 11. 1929; – Vidovdan, ki je pretresel svet. *Jutro* 148/28. 6. 1930; – Sarajevski atentat. *Jutro* 258/4. 11. 1933; – Ob desetletnici sarajevskega atentata. Slovenski narod 146/28. 6. 1924; – Pred desetimi leti. Slovenski narod 148/2. 7. 1924 (članek je istočasno tudi odmev na »avstrijakantsko«⁹ pisanje Slovencev v dneh po sarajevskem atentatu); – Usodni dan pred 20 leti. Slovenski narod 166/25. 7. 1934.

¹⁰ Politika, ki je vodila do atentata. *Jutro* 152/28. 6. 1924; – Nova razkritja o sarajevskem atentatu. Slovenski narod 96/29. 4. 1925; – Sarajevski atentat pred 25 leti. Slovenski dom 157/12. 7. 1939.

¹¹ Knjižica je izhajala tudi v obliki podlistka v Slovincu 5–9/8. 1.–13. 1. 1919. Iz Dolenčeve knjige je povzet tudi zapis v *Edinosti* 19–24/19. 1.–24. 1. 1919.

¹² Ivan Krstnik Žibert (1874–1945) je bil do leta 1914 nastavljen pri grajski kapeli na Belvederu in bil spovednik vojvodinje Sofije.

¹³ *Der Mord von Sarajevo und Tiszas Schuld an dem Weltkriege. – Die serbischen Warmungen und eine »schwere«¹² gerichtliche Untersuchung. (Die Wiener Schmähbrieve im Jahre 1914.). – Zwei Beiträge über die Notwendigkeit einer ehrlichen Demokratie und Völkerständigung. Wien 1918 (samozaložba), 1918² (razširjena izdaja), Ljubljana 1919³.*

¹⁴ Kdo je povzročil sarajevski atentat. Narodni dnevnik 143/30. 6. 1924; – Umor Franca Ferdinanda. *Jutro* 79/2. 4. 1927; – Nova razkritja o sarajevskem atentatu. Slovenski narod 79/8. 4. 1927.

karjem zdelo pisanje nemških in angleških časnikov, ki naj bi proti Srbiji vodili pravo kampanjo glede njene vojne krivde; zato se je Jutro celo zapletlo v burno polemiko z njimi, z »nalogo« ovreči najmanjšo možnost, da bi Srbija nosila krivdo, poleg tega pa dokazati trdno »jugoslovanstvo« sarajevskih atentatorjev.¹⁵ Posebna pozornost je bila namenjena glavnim udeležencem Sarajevskega uboja – Gavrilu Principu,¹⁶ Nedeljku Čabrinoviću,¹⁷ in seveda ubitemu Francu Ferdinandu.¹⁸ Usodnega 28. junija 1914 se je spomnil tudi Ivan Lah v odlomkih v Slovenskem narodu,¹⁹ v katerem je bil zabeležen tudi odmev atentata v Trstu.²⁰

Dogodki po sarajevskem atentatu so si sledili z vrtoglavo naglico. Ultimati, vojne napovedi in mobilizacijski ukazi so našli svoje mesto v slovenskih časnikih, medtem ko niso bili predmet podrobnejših raziskav.²¹ Jutro se je zelo podrobno spominjalo prvih mesecev svetovne vojne in dogodke zapisovalo v posebni rubriki »Pred desetimi leti«. Tako zastavljena rubrika je sicer nudila natančen vpogled v »dogodke pred desetimi leti«, toda bila je brez analiz in komentarjev; zato pa je vestno poudarjala mogočno in pokončno držo Srbije v mesecu pred izbruhom vojne.²²

V neposredni povezavi s povodom za svetovno vojno je nedvomno vprašanje odgovornosti za vojno, to je tudi krivde, ki je gotovo eno tistih, na katerega je najtežje odgovoriti. Njegovo reševanje so namreč pogosto ovirali različni nacionalizmi ali strankarski interesi, predvsem pa ostaja rešitev povezana z načinom formulacije krivde oziroma odgovornosti.

Slovensko zgodovinopisje in publicistika se v obdobju med obema vojnama nista posebno posvečala temu problemu, ki pa nikakor ni ostal skrit očem javnosti, saj je v prevodu Pavla Debevca imelo možnost spoznati zanimiv poskus odgovora na vprašanje vojne odgovornosti. Leta 1933 je v slovenskem prevodu izšla »študija o neumnosti takratnih mogotcev in o pravem instinktu tedanjih brezmočnih ljudi«²³ *Emila Ludwiga Julij 1914. Sinovom v svarilo*²⁴ (Ljubljana 1933), v kateri avtor za vojno krivi celotno Evropo. Vendar pri tem poudarja, da si je potrebno predvsem zastaviti vprašanje, kateri krogi so vojno hoteli ali celo potrebovali – in odgovor, čeravno poenostavljen, je po Ludwigovem mnenju kot na dlani: vojno so zakrivilo državni kabineti in njih štabi ter vojni dobavitelji. Med razmišljanji slovenskih avtorjev je gotovo potrebno omeniti razpravo *Svetovna vojna in naš nacionalizem*²⁵ *Ljudmila Haupt-*

¹⁵ Sarajevski atentatorji in Srbija. Jutro 86/10. 4. 1925; – Sarajevski atentat in vprašanje odgovornosti za svetovno vojno. Jutro 89/16. 4. 1925.

¹⁶ Gavrilo Princip v ječi. (Dospil njegovega sotrpina). Slovenski narod 146/28. 6. 1924; – Kaj pravi bivši jetniški stražnik o Gavrilu Principu. Jutro 78/7. 4. 1926; – Poslednji manuskript Gavrila Principa. Jutro 145/27. 6. 1926; – Spomini iz ječe Gavrila Principa. Jutro 145/27. 6. 1926; – M. D., Vidov dan Gavrila Principa. Orjuna 42/22. 10. 1927.

¹⁷ Fran Werfel, Čabrinović. Dnevnik iz leta 1915. Jutro 151/28. 6. 1927.

¹⁸ Franc Ferdinand je slutil svoj konec. Jutro 103/1. 5. 1927. V tem članku se avtor sklicuje na madžarskega politika in zaupnika nadvojvode, ki je v knjigi »Magyarország Kalvaria« objavil zasebno korespondenco habsburškega dvora, iz katere naj bi bile razvidne slutnje Franca Ferdinanda, da bo ubit; – Senzacionalne podrobnosti o sarajevskem atentatu. Narodni dnevnik 146/4. 7. 1924 (o slutnjah Franca Ferdinanda in sanjah škofa Lányi-ja o atentatu); – O Francu Ferdinandu. Slovenski narod 154/9. 7. 1924 (o knjigi Karla Strobla »Franz Ferdinands Lebensroman« (Stuttgart)).

¹⁹ Dr. Ivan Lah, Iz knjige spominov. Vidov dan 1914. Slovenski narod 152 in 153/6. 7. in 8. 7. 1924.

²⁰ Trst pred in ob dnevih sarajevskega atentata. Slovenski narod 146/28. 6. 1924. O Trstu ob avstrijski mobilizaciji je pisal –r, Ob avstrijski mobilizaciji 26. julija 1914 v Trstu. Jutro 181/6. 8. 1939.

²¹ Kaj je napatilo bivšega cesarja, da je podpisal vojno napoved Srbiji. Slovenski narod 98/30. 4. 1920 (povzeto po spominih cesarjevega adjutanta barona Alberta Marguttija, ki so bili objavljeni v »Il Piccolo della sera«); – Med sarajevskim atentatom in vojno. Slovenski narod 292/23. 12. 1923; – 1914. Slovenski narod 170/27. 7. 1924; – Nemški glas o ultimatu pred desetimi leti. Slovenski narod 170/27. 7. 1924; – Fran Radešček, K 25-letnici svetovne vojne. Spomin na Belgrad, preden je zagrmelo. Slovenec 167/25. 7. 1939; – Usodna obletnica. Jutro 174/26. 7. 1921; – Ultimati pred desetimi leti. Jutro 172/23. 7. 1924; – Trinajstletnica angleške vojne napovedi. Jutro 181/3. 7. 1927; – Ruski mobilizacijski ukaz leta 1914. Jutro 228/27. 9. 1927; – Kako je avstrijski poslanik izročil srbski vladi usodni ultimati. Jutro 249/20. 10. 1927; – Danes pred 20 leti. Jutro 168/25. 7. 1934; – Od ultimata do vojne. Jutro 168/25. 7. 1934 (spomini dr. Slavko Grujića na dogodke pred 20 leti); – Začetek vojne vihre pred dvajsetimi leti. Jutro 172/29. 7. 1934; – Pred šestimi leti. Edinost 162/15. 8. 1920; – Ob vstopu Rusije v svetovno vojno. Edinost 39 in 45/14. 2. in 21. 2. 1924 (izvlečki iz dnevnika Sazonova); – Desetletnica ultimata Srbiji. Edinost 176/24. 7. 1924. O napetem juliju 1914 so Slovenci lahko brali iz poljščine prevedene odlomke Jožefa Vittlina, Legenda o juliju 1914. Slovenec 167 in 168/26. 7. in 27. 7. 1929; – 25-letnica štirinajstih vojnih napovedi. Slovenski dom 169/27. 7. 1939.

²² Srbski odgovor na avstrijski ultimatum. Jutro 174/25. 7. 1924; – 26. julij 1914. Jutro 175/26. 7. 1924; – Napoved vojne. Jutro 176/27. 7. 1924; – 30. julij 1914. Jutro 178/30. 7. 1924; – 31. julija 1914. Jutro 179/31. 7. 1924; – 1. avgust 1914. Jutro 180/1. 8. 1924; – 5. avgust 1914. Jutro 183/5. 8. 1924.

²³ Jutro 109/12. 5. 1933; poročilo je izšlo tudi v Slovenskem narodu 154/10. 7. 1933 pod naslovom »Obsodba tistih, ki pripravljajo vojno«.

²⁴ Knjiga je leta 1933 v Nemčiji prišla na indeks prepovedanih knjig.

²⁵ Ljubljanski zvon LVIII/1938, 425–535.

manna, ki je moralno vprašanje vojnih krivcev obravnaval s strokovno-znanstvenega vidika o vzrokih svetovne vojne. Vzroka zanjo sta bila po Hauptmannu dva: angleško-nemško nasprotje in narodnostni problem v Avstro-Ogrski, zaostrila pa sta se, ko sta se problema spojila.

Slovincem so »resnico« o vojnih krivcih »razkrivali« tako le slovenski časniki, ki so si bili enotni o srbski nekrivdi oziroma o izključno avstrijsko-nemški odgovornosti za svetovni požar.²⁶ Ob tem so se sklicevali na obstoječe zbirke aktov, ki naj bi ponovno in neizpodbitno dokazale krivdo predvsem avstrijske zunanje politike po aneksiji Bosne leta 1908,²⁷ ali na tuje avtorje, katerih članke o podobnih ugotovitvah so vestno priobčevali v izključevanje srbske krivde.²⁸ O nedvomno nemški pobudi za izbruh svetovne vojne je revija Leonove družbe »Čas« leta 1919 objavila izpisek Martina Spahna, katerega vrstice so bile leta 1915 (53–54) cenzurirane v taistem časopisu. V njem Spahn razpravlja o vzrokih svetovne vojne, ki jih je videl predvsem v ideji Velike Nemčije, nezmožnosti Nemčije, da bi vodila enakopravno svetovno politiko, če bi ostala v tedanjih mejah, predvsem pa v »poslanstvu« Nemčije, da brani evropsko kulturo.²⁹ Tik pred nemškim podpisom premirja je nastala izpoved Gerlacha, ki je bila pod naslovom »Prepozno spoznanje« objavljena v isti številki »Časa«, in sicer o tem, da je bila za sodobno nemško politiko kriva Bismarckova politika krvi in železa, ki jo je kot svojo dediščino zapustil Nemčiji.³⁰ Tudi papež Benedikt XV. je razmišljal o vzrokih svetovne vojne, njegova razmišljanja pa je po vojni (razprava je bila zaključena 3. decembra 1918) predstavil dr. Josip Srebrnič. Zadnji razlog zla = svetovne vojne, je papež videl v človeškem srcu, to je v nebrzdanem pohlepu posameznikov in celih stanov, tudi najvišjih družabnih organizmov, držav in narodov. Pohlep po časnih dobrinah pa povzroča sovraštvo in zavist stanov do stanov, narodov do narodov ter prinaša preziranje avtoritete in uničuje medsebojno dobrohotnost. To je vir, iz katerega se je razlilo v obliki svetovne vojne toliko gorja na človeško družbo.³¹

Začetek vojne in evropske fronte

Izvirnih slovenskih del o vojaški zgodovini prvega svetovnega spopada ni, zato pa so prazen prostor vsaj delno, večinoma z obeleževanjem obletnic najznačilnejših bitk na vseh frontah evropskega bojišča zapolnili časopisni članki.

Jutrova rubrika ob desetletnici začetka prve svetovne vojne tako ni zaobšla uvodnih bojev na ruski fronti,³² tudi sicer so se zapisi o bojih na galicijskem bojišču, to je o ruskem porazu pri Tannenbergu (avgusta 1914),³³ o bitki pri Mazurskih jezerih (september 1914)³⁴ ali

²⁶ Usodni trenutki pred svetovnim požarom. Pogled za kulise v snovanje kronanih in nekronanih glav, ki so zane-tile največjo vojno vseh časov. Slovenski narod 191/23. 8. 1930; – Avstrijski in rajhovski Nemci med vojno. Slovenski narod 58/12. 3. 1931; – LDU, Kdo je zakrivil svetovno vojno. Jugoslavija 131/31. 5. 1919 (Objava pisma cesarja Franca Jožefa Viljemu II., ki naj bi dokazala njuno snovanje svetovne vojne); – Povzročitelji svetovne vojne. Jutro 265/15. 11. 1923; – Kdo je pripravljaval vojno? Jugoslavija 119/17. 5. 1919; – Zanimiv dokument. Edinost 37/27. 2. 1919; – Vprašanje vojne krivde. Edinost 97/25. 4. 1925.

²⁷ Je Avstrija odgovorna za vojno? Slovenski narod 283/17. 12. 1929. Avtor članka se sklicuje na zbirko aktov »Österreich- Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914.« (Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministerium des Aussern. Österreichischer Bundesverlag. Wien u. Leipzig 1930).

²⁸ Henry Wickham Steed (glavni urednik »Review of Reviews«, London), Predigra k svetovni vojni. Slovenec 61/13. 3. 1928; Herman Wendel, Krivda Habsburžanov (Odlomek iz daljšega članka). Slovenski narod 253/28. 12. 1919. (Članek navaja Rdečo knjigo kot neomajen dokaz o habsburški krivdi in namerni zanetivni vojni). H. Wendel je bil kot socialist naklonjen jugoslovanski državi in je napisal tudi knjigo, ki govori pozitivno o nastanku Kraljevine SHS (Der Kampf der Südslaven um Freiheit und Einheit. Frankfurt 1925); Kako je nastala vojna. Slovenski narod 239/10. 12. 1919. (Govora je o takrat še ne izdani knjigi Karla Kautskega »Wie der Weltkrieg entstand« (Berlin 1919), kjer je navedena ugotovitev, da je krivec tudi cesar Viljem II., ki je skupaj s kanclerjem Bethmannom Hollwegom podprl namero zavezniške Avstro-Ogrske, da se Srbijo odstrani kot politični faktor na Balkanu. Navsezadnje drži, da je imela Nemčija v svojih rokah mnoge niti, s katerimi bi morda lahko obrnila tok dogodkov).

²⁹ Zadnji paberki iz svetovne vojske. Zaplenjena resnica. Čas XIII/1919, 88–92.

³⁰ N.o.m., 88–89.

³¹ Benedikt XV. v času svetovne vojske. Čas XIII/1919, 18.

³² Pred desetimi leti. 6. avgusta 1914. Jutro 184/6. 8. 1924; – Pred desetimi leti. 19.–23. novembra 1914. Jutro 274/21. 11. 1924; – Pred desetimi leti. 3.–6. decembra 1917, 7.–12. decembra 1914. Jutro 289/11. 12. 1924.

³³ Vzrok poraza Rusov pri Tanenbergu. Slovenski narod 59/13. 3. 1931.

³⁴ Desetletnica bitke ob Mazurskih jezerih. Jutro 209/4. 9. 1924.

tisti pri Gorlicah (maj 1915)³⁵ in največ o padcu Przemysla (septembner 1915),³⁶ občasno pojavljali v vseh osrednjih slovenskih časnikih.³⁷ V tržaški Edinosti pa so Rusiji med 1. svetovno vojno namenili kar podlistek.³⁸

Na galicijskem in karpatskem bojišču so se bojevali tudi slovenski vojaki v avstro-ogrskih uniformah, a le redki so svoje spomine zapisali,³⁹ na svojevrsten način pa se je gotovo predstavil Hinko Smrekar v *Hinko Smrekar – Črnovojnik (Ljubljana 1919)*.⁴⁰ Maks Simončič je spomine *Galicija. Spomini padlega vojaka (Ljubljana 1935)*⁴¹ napisal »iz sovraštva iz krvi, . . . starim v spomin na žalostne dni, mladim pa v opomin, da se jim zagnusi že papirnato junačenje . . .«.⁴² Njegovo pričevanje o življenju vojakov na fronti v Galiciji, o ravnanju avstro-ogrske vojske s civilnim prebivalstvom in usodo le-tega, o bojih, je stvarno, brez pomilovanja ali »junaškega« naboja. Včasih so njegovi opisi današnjemu bralcu morda kruti ali odvrtni, toda zato tolikanj bolj prepričljivi, kar avtor opravičuje z dejstvom, da je bila vojna najogabnejše nesoglasje, najkrutejša odvrtnost – anahronizem v razkričani evropski kulturi.

Najpogosteje se je vojaškega in vojnega življenja v Galiciji in Karpatih spomnil *Ivan Matičič*,⁴³ odmevna je bila tudi usodna bitka pri Kozmierzynu 18. junija 1915, v kateri je padla večina vojakov »polka Kranjskih Janezov« – 17. pešpolka.⁴⁴

Boje na zahodni fronti so slovenski časniki sledili od samega začetka, to je od vkorakanja nemških enot v Belgijo, s čemer je bila poteptana belgijska nevtralnost. Prvi boji na nemško-francoski meji ter nemški vdor v Luksemburg in Belgijo so zaslužili ostre in podrobne zapise o Jutrovem razdelku »Pred desetimi leti«.⁴⁵ Posebno ogorčen je bil članek o nemških vojnih zločincih; leta 1921 je bil v Leipzigu proces proti nemškim oficirjem, vojakom in uradnikom, ki so zagrešili zločine nad belgijskim prebivalstvom in ujetniki, toda vsi so bili oproščeni, ker naj bi ukrepali po povelju.⁴⁶ Podobno vestno kot so bile v časnikih zabeležene vse bitke svetovne vojne, so bile zapisane tudi največje bitke na zahodni fronti: nemška ofenziva pri Ypresu (marec 1915), ko je posebno v oči bodla uporaba bojnega plina,⁴⁷ neodločena morska

³⁵ Desetletnica prodora pri Gorlicah (2.–12. maja 1915–1925). *Jutro* 105/6. 5. 1925.

³⁶ »Przemysl je padel«. *Slovenski narod* 67/24. 3. 1925; – Bivši ruski častnik o kapitulaciji Przemysla. *Slovenski narod* 72/29. 3. 1930. (Članek opisuje zadnje trenutke trdnjave); – Petnajst let od padca Przemysla. *Jutro* 68/22. 3. 1930; – Kirurgovi spomini. *Jutro* 162/17. 7. 1931. (zapisovalec povzema po spominih nobelovega nagrajenca iz leta 1914 za delo o fiziologiji možganov dr. Roberta Bärànyja, ki je leta 1915 vodil garnizijsko bolnišnico v Przemyslu in po padcu trdnjave prišel v rusko ujetništvo, a so ga Rusi izpustili, ko so izvedeli, da gre za Nobelovca).

³⁷ Daniel Omerzu, *Vojna v Galiciji*. *Slovenec* 69–83/24. 3.–9. 4. 1936; – Začetek svetovne vojne v Galiciji. *Slovenski narod* 19/24. 1. 1930 (o vojnih spominih generala Alekseja Aleksejeviča Brusilova »Ratne uspomene« (prevod iz ruščine, Beograd 1937) na prve spopade ruskih in avstro-ogrskih čet); – P. N. Krasnov, Epizoda iz svetovne vojne. *Orjuna* 30 in 31/23. 7. in 1. 8. 1927; – isti, Epizode iz svetovne vojne. *Orjuna* 33 in 34/13. 8. in 27. 8. 1927.

³⁸ Rusija v letih 1914–1918. *Edinost* 202–222/27. 7.–16. 8. 1919.

³⁹ Dr. I. L. [Ivan Lah], Velika noč v Voliniji leta 1917. Velikonočna priloga »Jugoslaviji« 97/19. 4. 1919. Dr. Ivan Lah je svoje vojne spomine, bil je interniranec in kasneje avstro-ogrski vojak, popisal v »Drugi knjigi spominov« (Ljubljana 1940). Kot uniformiranec je bil v vojni v Galiciji in kasneje na romunskem bojišču; – Boris Rihteršič, Božič 1916. *Jutro* 297/24. 12. 1931 (To je odlomek iz dnevnika padlega vojaka); – Velika noč v strelskem jarku. (Galicija 1916). *Jutro* 87/11. 4. 1925; – dr. Fr. [an] Zbašnjik, Motivi iz vojnih časov. *Jutro* 104–83/5. 5.–8. 8. 1925 (v presledkih); – Nedin Sterad, Pismo s fronte. *Jutro* 227/1. 10. 1925; – Živi spomeniki svetovne vojne (vojni invalidi – op. PS). *Jutro* 265/12. 11. 1929; – Tone Brezar, Pismo o vojni. *Jutro* (ponedeljkova izdaja) 30. 7. 1934; – S. Ž., Ponesrečen pobeg. *Orjuna* 8–9/16. 2.–23. 2. 1924; – Vojaki iz svetovne vojne. *Slovenski narod* 94/26. 4. 1925; – Fr. [ance] Stele, Vojaški grobovi. *Slovenec* 83 in 84/11. 4. in 12. 4. 1922; – J. H., Pozabljenim! *Slovenec* 241/1. 11. 1922.

⁴⁰ Glej *Slovenski narod* 234/8. 10. 1919. Med humoristi v avstrijski vojaški suknji naj omenim Rada Murnika, ki se ga je iz vojne dobe spomnil Ante Kozina, Rado Murnik med vojno. *Slovenski narod* 176/5. 8. 1930.

⁴¹ Spomini so izhajali tudi kot podlistek v *Slovincu* 139–181/21. 6.–11. 8. 1934.

⁴² M. Simončič, *Galicija* . . .; uvod.

⁴³ Iškarijot. *Jutro* 60/9. 3. 1924; – Požigalec. *Jutro* 72/23. 3. 1924; – Na grobeh trpinov. *Narodni dnevnik* 248/1. 11. 1924 (to je predvsem razmišljanje o padlih slovenskih vojaki v Galiciji).

⁴⁴ Krvavi dan pred 20 leti. *Slovenec* 139/21. 6. 1935; – V spomin mrtvim bratom. *Slovenec* 140/22. 6. 1935. Slovenski časniki so predstavili tudi knjigo – roman o zgodovini 17. pešpolka, t.j. delo Boda Kaltenböcka »Armee in Schatzen« (Wirttemberg 1937) (glej *Jutro* 38/14. 2. 1937).

⁴⁵ 2. avgust 1914. *Jutro* 181/2. 8. 1924 (nemški ultimati Belgiji); – 3. avgust 1914. *Jutro* 182/3. 8. 1924 (Belgija odkloni nemški ultimati); – 7. avgust 1914. Padec Liegea (Lütticha). *Jutro* 185/7. 8. 1924; – 8. avgust 1914. *Jutro* 186/8. 8. 1924 (nemško prodiranje v Belgijo); – 9. avgusta 1914. *Jutro* 187/9. 8. 1924 (nemški predlog belgijski vladi, naj dovolji prost prehod nemških čet); – 10. avgust 1914. *Jutro* 188/10. 8. 1924 (Francozi potisnjeni na obronke Vogezev).

⁴⁶ Nemški vojni zločinci. *Jutro* (priloga) II/1921, 167/17. 7. 1921. O podobnem procesu je pisal *Slovenski narod* 4/5. 1. 1934 v zapisu »Likvidacija« svetovne vojne.

⁴⁷ Pred 15 leti pri Ypru. *Slovenski narod* 91/22. 4. 1930; – Prvi plinski napad v svetovni vojni. *Slovenski narod* 162/18. 7. 1936. O uporabi bojnih plinov je pisal tudi Bruno Gombač, *Vojna s strupenimi plini (Koledar Mohorjeve družbe v Celju za leto 1931, Celje 1930, 64–69)*.

bitka med angleško in nemško mornarico pri Skagerraku (31. maj 1916), ob tem naj omenim tudi zapise o angleški vojni mornarici ter o pustolovščinah nemške podmornice U38,⁴⁸ pa o neuspelem poskusu francoskega generala Roberta Georgesja Nivella, da bi prebili nemško fronto (april 1917).⁴⁹ Zanimivo je tudi branje o oborožitvi nemške vojske, predvsem o nemškem težkem topu kal. 42, imenovanem Debeli Berta, ki je bil uporabljen za rušenje betonskih objektov.⁵⁰ Ob »čudežu na Marni« (5.–9. september 1914),⁵¹ »v vsej vojni dobi najiminennejši za Francijo, Anglijo in z njimi zvezane ter sočustvujoče države«,⁵² ko se je spremenil značaj vojne in se je začela vojna strelskih jarkov, t.i. pozicijska vojna,⁵³ lahko preberemo tudi pikra razmišljanja o vzrokih nemškega poraza na Marni (slabo zdravje »štirih kroničnih invalidov«, Moltkeja, Bülowa, Lauensteina in Hentscha).⁵⁴

140-dnevna bitka pri Verdunu (21.2.–9.9.1916) je v slovenskem časopisju vzbujala predvsem grozo spričo osupljivega števila padlih vojakov (na obeh straneh skupno ok. 700.000 mož) in dolgih izčrpavajočih bojev.⁵⁵ Tudi zadnje leto vojne na zahodni fronti je ostalo zapisano v slovenskem medvojnem časopisju: nemški poskus preboja zahodne fronte marca 1918,⁵⁶ »ponovna« bitka na Marni (1. pol. julija 1918),⁵⁷ tankovska bitka pri Amiensu 8. avgusta 1918,⁵⁸ pa razglabljanja o vzrokih zrahljanja nemške fronte v letu 1918, ki jih je zapisal Münchner Post in povzel Slovenski narod,⁵⁹ ter konec 1. svetovne vojne na zahodni fronti.⁶⁰

Nepretrte niso ostale tudi posamezne osebnosti (tudi tiste ne, ki ob začetku vojne še niso vedele, da bodo postale zgodovinske osebnosti),⁶¹ ki so vplivale na tok prve svetovne vojne, še posebno na zahodnem bojišču: Georges Clemenceau, leta 1917 francoski predsednik vlade,⁶² poveljnik angleške vojske v Franciji (1915–1918) Douglas Haig, ki se ga je ob smrti leta 1928 spomnil Slovenski narod in napovedal izid (leta 1940) razburljivega Haigovega dnev-

⁴⁸ J. [Josip] Rustja, Angleška mornarica v vojski. Slovenec 124/31. 5. 1919; – Junak največje pomorske bitke Slovenec 62/14. 3. 1936 (članek je izšel ob smrti Lorda Beattyja, ki je v bitki pri Skagerraku vodil angleško mornarico); – Deseta obletnica morske bitke pri Skagerraku. Jutro 123/1. 6. 1926; – U. 38. Slovenski dom 1a/28. 12. 1935.

⁴⁹ Ofenziva leta 1917. in poveljništvo generala Nivellea. Edinost 349–356/23. 12.–31. 12. 1919. Leta 1917 je vrhovno poveljstvo francoske vojske prevzel general Nivelle, eden izmed verdunskih zmagovalcev, ki je politične moze prepričal, da je potekel čas pozicijske vojne in da je potrebno izvesti preboj nemške fronte, toda ne na najmočnejšem mestu fronte, temveč s presenečenjem in to v 24. ali 48. urah, toda nemško poveljstvo ni spregledalo tega načrta in je umaknilo svojo vojsko na razdalji 20 do 40 kilometrov od prejšnjih položajev. Aprila se je začela ofenziva, katere glavnina je potekala med Oise in Reimsom, toda bila neuspešna in general je po treh dneh (tako je v primeru neuspeha tudi obljubil) ukazal prekinitev ognja. V treh dneh bitke je padlo več kot 40.000 zavezniških vojakov, Nivellu pa je bilo odvzeto poveljevanje.

⁵⁰ Kako so Nemci streljali na Pariz. Slovenski narod 74 in 75/1. 4. in 2. 4. 1935 (o knjigi Hainza Eisgruberja »Kako smo streljali na Pariz« (1935)); – Maff. X., O Debeli Berti in drugem. Jutro 129/6. 6. 1937 (to »drugo« se nanaša na delovanje slovenske »mafije« med vojno).

⁵¹ Pred desetimi leti. 6. september 1914. Jutro 210/6. 9. 1924; – Pred desetimi leti. 6. do 8. septembra 1914. Jutro 211/7. 9. 1924; – Desetletnica bitke ob Marni. Jutro 214/11. 9. 1924; – Čudež na Marni in njegov avtor maršal Joffre. Jutro 9/11. 1. 1931; – dr. Maks Robič, K 20-letnici bitke ob Marni. Jutro 218 in 219/22. 9. in 23. 9. 1934; – Obletnica bitke na Marni. Slovenski narod 203/8. 9. 1927 (objavljen je stenogram telefonskega pogovora med generalom Gallienijem iz Pariza in generalisimom Joffrom v glavnem štabu v noči na 4. 9. 1914); – Joffre o bitki na Marni. Slovenski narod 242/23. 10. 1930.

⁵² Pred desetimi leti. 11., 12., 13. september 1914. Jutro 215/12. 9. 1924.

⁵³ Pred desetimi leti. 14.–16. septembra 1914. Jutro 220/18. 9. 1924.

⁵⁴ Zakaj so bili Nemci na Marni premagani. Slovenski narod 190/24. 8. 1927; – Bolno nemško vojaško vodstvo in bitka na Marni. Jutro 197/6. 5. 1927.

⁵⁵ 140 dni pred Verdunom. Slovenski narod 224/2. 10. 1929 (omenja knjigo maršala Petaina »La bataille de Verdun« (Pariz 1929), v kateri navaja podatke o izgubah, številu izstreljenih granat . . .); – Pred 17 leti pred Verdunom. Slovenski narod 46/25. 2. 1933; – In omagal je lev . . . Slovenski narod 59/11. 3. 1936; – Obletnica verdunskega pekla. Slovenec 36/15. 2. 1936; – »Posvečena cesta«. Slovenec 59/11. 3. 1936; – Sarajevo–Verdun. Jutro 265/14. 11. 1925.

⁵⁶ Največja bitka v zgodovini. Slovenec 67/28. 3. 1938.

⁵⁷ Pred devetimi leti. Jutro 167/17. 7. 1927 (članek sledi dogodkom od julija 1918 – zavezniškega preboja fronte, bega nemškega cesarja na Nizozemsko do podpisa premirja 11. novembra 1918).

⁵⁸ Obletnica prve bitke s tanki. Jutro 187/14. 8. 1930.

⁵⁹ »Sunek z bodalom« v nemško fronto. Slovenski narod 245–253/28. 10.–6. 11. 1925, 257–266/11. 11.–21. 11. 1925, 270/26. 11. 1925.

⁶⁰ Konec vojne. Jutro 161/9. 11. 1932; – Konec svetovne vojne. Jutro 269/18. 11. 1937 (zapis je nastal po pripovedovanju Mauricia Coriema o spominih francoskega rezervnega častnika, ki je sprejel nemškega politika Mathiasa Erzbergerja na bojnem polju, ko je ta prišel ponujat nemško premirje); – Viljemov beg pred 20 leti. Slovenski narod 253/10. 11. 1938; – Spomini na premirje leta 1918. Edinost 152/26. 6. 1924.

⁶¹ Pred 25 leti ob pričetku vojne niso vedeli, da so se s svojimi odločitvami uvrstili med zgodovinske osebnosti. Slovenski narod 183/14. 8. 1939.

⁶² Clemenceau v svetovni vojni. Slovenec 217/24. 9. 1929 (poglavje iz knjige Marka Aldanova »Zeitgenossen«).

nika, v katerem naj bi bili kompromitirani »odlični zavezniški politiki in vojaški dostojanstveniki,«⁶³ Paul von Hindenburg ter sam cesar Viljem (njegovo pregnanstvo).

Jugovzhodna fronta, umik preko Albanije

Glede na obravnavano obdobje (1918–1941) je razumljivo, da je slovensko časnikiarstvo največ pisalo o dogodkih na jugovzhodni ali balkanski fronti, na kopnem in po vodah.⁶⁴ Ob smrti kralja Petra je v Jutru izhajal krajši podlistek o kraljevem življenju, med drugim tudi o »neustrašnem« kralju v svetovni vojni ali o kraljevih obiskih vojakov v Beogradu med avstrijskim obstreljevanjem.⁶⁵ Zmaga srbske vojske nad Potiorekovo armado v bitki na Ceru (15/16. avgust – 24. avgust 1914) se je v slovenske časnike zapisala kot zgled, »kako je treba braniti svobode rodu in zemlji«, čemur naj bi sledila vsa povojna Jugoslavija.⁶⁶ Dogodkov, ki so sledili srbski zmagi na Ceru, t.j. umik srbske vojske iz Beograda po bitki na Drini (1.–11. november 1914) slovensko časopisje ne omenja, pač pa se ponovno spomni novih srbskih uspehov (beri avstrijskih porazov) v kolubarski bitki (16. november – 15. december 1914), ko je Beograd ponovno postal srbski.⁶⁷ Uvod v albansko tragedijo, kot je bil poimenovan umik srbske vojske čez albanske gore v zimi 1915/1916, sta predstavljala napad centralnih sil na Srbijo v jeseni 1915 in padec Beograda; obletnice tega dogodka so zabeležili slovenski časopisi z natančnimi opisi,⁶⁸ saj so ob tej priložnosti potekale veličastne spominske proslave.

Ravnanje zasedbenih oblasti s civilnim prebivalstvom na okupiranih ozemljih je določeno z vojnim pravom; temu navkljub so bili postopki okupantov v svetovni vojni skoraj praviloma v nasprotju z napisanimi načeli. To je veljalo predvsem za avstrijsko oziroma bolgarsko zasedbo srbskega ozemlja po razbitju fronte v jeseni 1915. Sodeč po odmevih v slovenskem časopisju so se novi oblastniki v Srbiji (to velja tudi za srbsko prebivalstvo v Bosni)⁶⁹ strahovito znesli nad civilnim prebivalstvom; pri navajanju zločinov avstrijske in bolgarske vojske so se slovenski kolumnisti sklicevali tudi na dognanja tujih strokovnjakov.⁷⁰ Pokoli, požigi, ropanja in rekrutacije srbske mladine so podžgali Srbe v pokrajini Toplica, da so se maja 1917 uprli avstro-ogrskim in bolgarskim okupatorjem, kar je ob obletnicah ponovno spodbudilo žalostne in neljube spomine.⁷¹

V Jutru lahko preberemo zajedljive vrstice ob desetletnici padca Cetinja, češ da »si niso predstavljali črnožolti da bomo mi tako bodri in zmagoslavni praznovali desetletnico teh

⁶³ Spomini na maršala Haiga. Slovenski narod 32/8. 2. 1928. – Senzacionalna tajnost v dnevniku maršala Haiga. Slovenski narod 47/25. 2. 1928 (O domnevnem Haigovem dnevniku mi ni uspelo najti informacij; po dostopnih virih kaže, da dnevnik ni izšel. Že leta 1919 pa je v Londonu izšla knjiga »Sir Douglas Haig Despatches 1915–1919«, ed. by J. H. Boraston, v kateri pa je bilo izraženo priznanje podrejenim in sodelujočim); – Hindenburg v svetovni vojni in Viljem v pregnanstvu. Jutro 246/16. 10. 1927.

⁶⁴ Ljudmil Pivko, Preko Bosne: Jutro 113/14. 5. 1922; – Velika bitka za premoč na Jadranu. Jutro 56/7. 3. 1937; – in, Mornariški boji na širokem Dunavu. Jutro 84/11. 4. 1937; – Bitka pri Cavtatu. Orjuna 8/18. 2. 1928; – Veliki admiral Haus in svetovna vojna. Slovenec 29/6. 2. 1920.

⁶⁵ Kralj Peter umrl. Kralj Peter v svetovni vojni. Jutro 195/17. 8. 1921; – Kralj Peter v rovu. Jutro 197/21. 8. 1921.

⁶⁶ Bitka na Ceru. Jutro 150/28. 6. 1928; – Pred 20 leti: bitka na Ceru. Jutro 187/16. 8. 1934; – Zmaga srbske vojske na Ceru. Slovenski narod 187/19. 8. 1939; – 25-letnica bitke na Ceru. Slovenec 188/19. 8. 1939.

⁶⁷ J. D., Spomini na vojsko v belgrajski okolici. Slovenec 138/18. 6. 1919; – Pred desetimi leti. 13. do 17. decembra. Jutro 294/17. 12. 1924; – Pred 25 leti so v Božiču tudi gremeli topovi. Slovenski narod 291/23. 12. 1939.

⁶⁸ Mučeniški dnevi Beograda pred 10 leti. Jutro 225/29. 9. 1925; – Desetletnica padca Beograda. Jutro 237/13. 10. 1925; – Slavna in tužna 20 letnica. Jutro 257/6. 11. 1935; – Sancin, Kako so avstrijski vojaki našli srbski arhiv zakopan v Ljubostinji. Jutro 260/7. 11. 1937 (gre za arhiv srbske vlade (64 zabojev), ki je bil skrit v samostanu po padcu Beograda).

⁶⁹ O tem je pisal Vladimir Čorović, Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata. Sarajevo 1920. Na Slovenskem so o tem pisali le skromno: – Ko je Avstrija slavila svoje zmage. Jutro 94/23. 4. 1936; – Ivan Debevec, V Kazematah. Slovenski narod 77/4. 4. 1920.

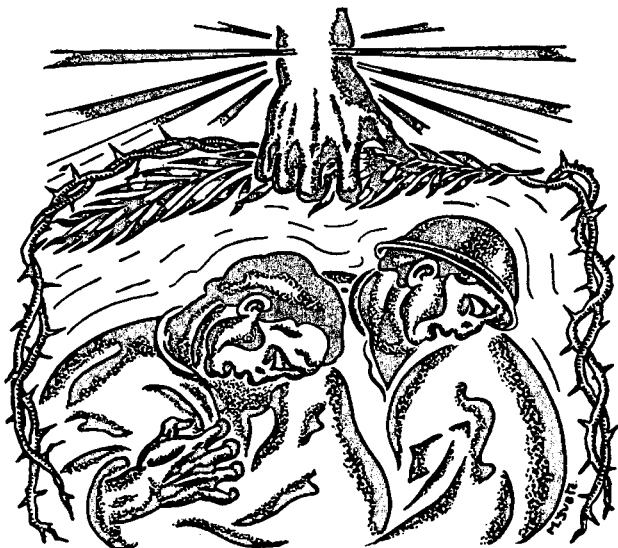
⁷⁰ Četrtnina srbskega prebivalstva žrtev vojne; – Bilanca svetovne vojne. Edinost 106–108/5. 5.–7. 5. 1920; – Madžarska tiranstva v Srbiji. Jugoslavija 32 in 33/4. 2. in 5. 2. 1919; – Avstrijske grozovitosti v Srbiji. Jugoslavija 208/25. 8. 19201 – Pred desetimi leti. 18.–21. decembra 1914. Jutro 299/23. 12. 1924; – Bolgarske grozovitosti na srbskem ozemlju. Jutro 103/3. 5. 1925.

⁷¹ Desetletnica topliške vstaje. Jutro 110/10. 5. 1927; – Spomin na topliški upor. Jutro 224/27. 9. 1936; – Iz dnevnika br. vojvode Koste Pećanca. Orjuna 11/12. 3., 13–18/26. 3.–30. 4., 24–26/11. 5.–25. 5., 35–40/3. 6.–8. 10. 1927; – A. V., Topliški upor. Orjuna 9/26. 2. 1927.

JOSIP JERAS:

PLANINA SMRTI

Slika 1: Naslovna stran knjige Josip Jeras, *Planina smrti*, Ljubljana 1938 (2. izdaja)

dogodkov, a oni da bodo v tako kratki dobi izginili in pozabljeni.«⁷² »Tragedije in komedije« avstrijske okupacije Črne gore so postale tema posebne Jutrove rubrike »Lovčen pred 20 leti«, ki ni izpustila nobene priložnosti za obračunavanje s pokojno Avstro-Ogrsko.⁷³

Umik srbske vojske preko Albanije na Krf je gotovo ena najbolj tragičnih epizod balkanskega bojišča in 1. svetovne vojne in je odmevala tudi med slovenskimi interniranci v avstro-ogrskih taboriščih.⁷⁴ Kraljevina Jugoslavija je iz njega naredila pravi mit, novo biblijsko zgodbo. Članki o umiku so bili posvečeni »duhu herojskemu, najvišjemu izrazu človeške energije in človeškega samopožrtvovanja za idejo svobode.«⁷⁵ Velik del krivde so pripisovali zaveznikom, predvsem Angliji, ki naj bi zavrnila načrt ruskega generalisima Aleksejeva o tem, da bi bilo potrebno središče zavezniške oborožene akcije prenesti na Srbijo.⁷⁶ Antanti ne gre očitati, da je z odlašanjem pomoči Srbiji novembra 1915 povzročila srbski poraz, kot je to skušal dokazati pisec v Jutru,⁷⁷ temveč da ni dovolj zgodaj doumela pomembnosti strateškega položaja Balkana in Srednjega vzhoda; toda vsem očitkom antanti navkljub je bilo potrebno slovenski javnosti predočiti francosko pomoč umikajoči se srbski vojski,⁷⁸ kot

⁷² Desetletnica padca Cetinja. Jutro 10/14. 1. 1926.

⁷³ Spomin na avstrijsko »zmago« in okupacijo v Črni gori. Jutro 8/11. 1. 1936; – Avstrijska uprava v znamenju vislic in požigov. Jutro 9/12. 1. 1936; – Tragedije in komedije avstrijske okupacije Črne gore. Jutro 11/17. 1. 1936; – V Črni gori pred 20 leti. Tragedija in komedija avstrijske okupacije. Jutro 15/19. 1. 1936.

⁷⁴ Noč v Weyeburgu (pred desetimi leti). Slovenski narod 273 in 274/29. 11. in 1. 12. 1925.

⁷⁵ Spomini na Krf. Slovenec 27/2. 2. 1919; – Preko Albanije na otok smrti. Slovenski narod 143/28. 6. 1936; – Narod je šel na Golgoto . . . Jutro 282/1. 12. 1940; – Vekoslav Lilija, S Šajkačo čez albanske gore. Jutro 294/15. 12. 1940; – Vekoslav Lilija, Od Elbasana do Valone. Jutro 300/22. 12. 1940.

⁷⁶ Izza kulis svetovne vojne. Slovenski narod 18/22. 1. 1922.

⁷⁷ Srbska bojišča pred 20 leti. Jutro 258/7. 11. 1935.

⁷⁸ Sodelovanje Srbov in Francozov v svetovni vojni. Slovenski narod 156/11. 7. 1924. Članek opozarja, v duhu dobrih francosko-srbskih odnosov, na zapise v ilustrirani prilogi pariškega »Figarò«-ja o Kraljevini SHS.

tudi francosko pomoč prenovljeni srbski vojski pri osvojitvi Kajmakčalana (18. september 1916) in Bitole (9. december 1916) na avgusta 1916 nastali solunski fronti⁷⁹. Kot je bilo že omenjeno, so bili slovenski časniki neprimerno bolj nepopustljivi do angleškega odnosa do balkanskega bojišča; kot dokaz je sicer v ocenah previdnejšemu Slovencu zadostovala »skrivnostna« vloga Anglije pri evakuaciji Galipolija v začetku leta 1916, pri čemer naj bi bilo glavno angleško vodilo zadušitev Rusije.⁸⁰

Tematsko in časovno zaključuje obeleževanje srbskih junaštev tematika preboja solunske fronte v septembru 1918 in z njim povezanim zlomom centralnih sil na tem delu evropskega bojišča. O preboju solunske fronte so bila v času med obema vojnama tudi predavanja častnikov – udeležencev te vojaške akcije, na katera so se navezovali tudi časopisni zapisi.⁸¹

Dobrovoljci

Albanske Golgote se je udeležilo tudi mnogo slovenskih prostovoljcev, ki so v svojih spominih bogato izpričali to svojo vojaško in predvsem življenjsko izkušnjo. Tako se je potrebno v okviru zgodovine prve svetovne vojne in slovenskega zgodovinopisja (publicistike) o njej nekoliko dlje zadržati, zaradi svojevrstnosti problematike in količine tekstov, pri gibanju jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev, torej Slovencev, Hrvatov in Srbov – državljanov Avstro-Ogrske, ki so se v okviru srbske vojske ali pod zavezniškimi silami borili proti Avstro-Ogrski.

Tematika dobrovoljstva je bila v slovenski tiskani besedi med obema vojnama bogato in izčrpno predstavljena, čeravno niso bila redka tarnanja, da slovenska javnost premalo ve o gibanju jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev.⁸²

Toda »dolga« je nedvomno poplačala mogočna knjiga *Dobrovoljci, kladivarji Jugoslavije 1912–1918* (Ljubljana 1936),⁸³ ki so jo uredili dr. Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin. To je knjiga spominov slovenskih vojnih dobrovoljcev od balkanskih vojn do konca prve svetovne vojne, pisana z močno osebno noto njenih piscev. Obsežen zgodovinski prerez dobrovoljskega gibanja izpod peresa dr. Ernesta Turka⁸⁴ nudi izčrpen vpogled v razvoj gibanja dobrovoljcev, vključno z dobrovoljci v Italiji in v Ameriki. Predstavitev E. Turka obenem značilno govori o tem, kakšen pomen so pisci v obdobju med obema vojnama pripisovali dobrovoljskemu gibanju. Zato ne bodo odveč nekateri poudarki iz Turkovega orisa, ki jasno opredeljujejo »jugoslovanskega« dobrovoljca: Hrvat, Slovenec ali Srb, avstrijski vojni ujetnik v Rusiji in drugod, ki je odvrnil vse rodbinske in gmotne obzire in se kot nacionalni revolucionar prijavil v takratno srbsko vojsko in bil v duhu že zaveden vojak še neustvarjene Jugoslavije; to je bil Preporodovec ali revolucionarni mladinec, zlasti oni Slovenec, ki je pripadal sokolskim organizacijam in bil po poklicu študent, delavec, kmet, trgovec in obrtnik, ki je prebegnil na stran antante, kjer je našel pripravna tla za boj proti tlačiteljem. Za dobrovoljce uporabljata Turk skupno nacionalno ime – Jugoslovan, udeležbo Čehov in Rusov v dobrovoljskih vrstah v Dobrudži pa je opredelil kot izraz slovanske solidarnosti proti nemškemu in madžarsko-mongolskemu imperializmu, kot temelj Male antante; krvav prispevek vojnih dobrovoljcev na solunski fronti in drugih bojiščih jugovzhodne fronte pa je bil prvi korak, da

⁷⁹ Pred 20 leti je padel Kajmakčalan. Jutro 227/1. 10. 1936; – Desetletnica osvoboditve Bitolja. Jutro 275/28. 11. 1926; – Lazarevič, Kajmakčalan. Orjuna 42/25. 9. 1926.

⁸⁰ Pred 20 leti – Klanje na Galipoli. Slovenec 21/26. 1. 1936.

⁸¹ Vitomir F. Jelenc, Kajn. (Ob obletnici bolgarske kapitulacije). Slovenski narod 229/2. 10. 1919; – Spomin na solunsko fronto. Slovenski narod 210/14. 9. 1924; – Osmo obletnica krvavih bojev na solunski fronti. Slovenski narod 210/17. 9. 1926 (Predavanje podpolkovnika Adamoviča o dogodkih na solunski fronti); – Ob desetletnici preboja solunske fronte. Slovenski narod 230/6. 10. 1928; – Kako je bila prebita solunska fronta. Slovenski narod 232/15. 10. 1938 (o predavanju udeleženca bojev, komandanta 39. pešpolka polkovnika Dragoljuba Mihajloviča v Celju); – 6-letnica solunskega prodora. Jutro 217/14. 9. 1924; – Dve zgodovinski obletnici največjega srbskega junaštva. Jutro 216/19. 9. 1926; – Pred 15 leti: »Naprej v svobodo ali smrt.«. Jutro 218/17. 9. 1933; – Preboj solunske fronte (Izpod peresa uglednega generalštabnega častnika). Jutro 230/1. 10. 1933; – Spomin na preboj solunske fronte. Jutro 212/15. 9. 1934.

⁸² Tako npr. dr. Ernest Turk v uvodnem delu knjige »Dobrovoljci, kladivarji Jugoslavije 1912–1918« (nadalje DKJ), str. 15.

⁸³ Knjigo je obširno predstavilo tudi Glasilo saveza jugoslovanskih emigranata iz Julijske krajine Istra: Agis, »Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije«. Istra 5/5. 2. 1937.

⁸⁴ Zgodovinski oris pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni. Dr. Ernest Turk je leta 1916 prešel k Rusom in se pridružil jugoslovanskim dobrovoljcem; boril se je v Dobrudži, na solunski fronti, leta 1919 je sodeloval pri vojaških operacijah na Koroškem.

Slika 2: Naslovna stran in hrbet zbornika o dobrovoljcih, Ljubljana 1936

»oživotvorijo idejo osvobojenja in ujedinjenja vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov«,⁸⁵ dosegli so večno vrednost v ideji – zgraditi skupen dom.

Drugi poskus »ustreznega« ovrednotenja dobrovoljskega gibanja je izvedla Sreska organizacija Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije v Ljubljani, ki je leta 1938 začela izdajati zbirko »Dobrovoljska knjižnica«,⁸⁶ katere glavni namen je bil »vžgati v našem narodu v tem nemirnem času ogenj gradilnega in obrambnega dobrovoljskega duha, ki naj ga naša mladina ponese v srcih in z neomajno voljo naprej v neznano bodočnost novih pokolenj.«⁸⁷ Pobudniki zbirke so želeli v poljudni obliki seznaniti svoje rojake s »pravo, nepotvorjeno zgodovino«⁸⁸ ljudi našega rodu, ki so se v svetovni vojni in še prej iz dobre volje z orožjem v roki

⁸⁵ E. Turk, Zgodovinski oris . . . , str. 104.

⁸⁶ 1. Rajko Paulin, Vrata v svobodo. (Ob 20-letnici Jugoslavije); Ljubljana 1938. 2. Bogumil Vošnjak, Jugoslovanski odbor v Londonu. (Ob 25-letnici nastanka); Ljubljana 1940. 3. Besede kralja Aleksandra I.; Ljubljana 1940.

⁸⁷ Uvod v 1. zvezek »Dobrovoljske knjižnice«, str. 4.

⁸⁸ N.o.m., str. 3.

borili »za našo slovensko in jugoslovansko svobodo.«⁸⁹ V takem duhu je *Rajko Paulin* napisal knjižico *Vrata v svobodo. (Ob 20. letnici Jugoslavije)*,⁹⁰ ki ne zanika, da je propagandni pamflet, vendar pa nazorno in mestoma zelo vzneseno pripoveduje o vlogi dobrovoljskega gibanja.

V primerjavi z »zastopstvom« drugih tematik prve svetovne vojne v slovenskem tisku se zdi moledovanje za ustreznim vrednotenjem vloge in pomena dobrovoljskega gibanja med obema vojnoma odveč, saj so bili prispevki v slovenskih časnikih številni in izčrpni. Dr. Ernest Turk se je ob poglobljanju v dobrovoljsko gibanje⁹¹ dotaknil tudi deleža »preporodovcev« v dobrovoljskih vrstah,⁹² o čemer je v okviru svoje knjige podrobneje pisal Ivan Janez Kolar.⁹³

Časopisni članki obsegajo različne tematike dobrovoljskega gibanja in so bili domena predvsem liberalnih časnikov Jutra in Slovenskega naroda. Tako so bili spošno-informativne narave,⁹⁴ pisali so o organiziranju dobrovoljskih divizij ob obletnici ustanovitve prve dobrovoljske divizije v Odesi,⁹⁵ oziroma so predstavili osebno izkušnjo slovenskih dobrovoljcev v svetovni vojni.⁹⁶

Kot je bilo že omenjeno, so mnogi slovenski dobrovoljci v srbski vojski doživeli umik čez Albanijo, nekateri pa so ga po vojni popisali v svojih spominih. *Vitomir Feodor Jelenc* je svoje doživljanje opisal v knjigi *1914–1918. Spomini jugoslovanskega dobrovoljca* (Ljubljana 1922).⁹⁷ Spomini »plamtečega mladega svobodnjaka in rodoljuba iz gnile črnožolte Šušteršičeve dežele«, ki se je leta 1913 odpravil v »daleki, nacionalno žareči in plamteči, zvesti Beograd«⁹⁸ je slavospev srbskemu narodu, zato so odlomki marsikdaj prenabiti s poudarjanjem srbskega junaštva, čeravno je to po svoje razumljivo spričo avtorjeve predanosti srbskemu narodu. Potrebno je poudariti, da so opisi umika izjemno pretresljivi, zlasti kjer je govora o trpljenju civilnega prebivalstva. Zelo pomenljiv je del, ki govori o grobem postopanju srbske vojske z albanskim prebivalstvom (ne pozabimo prikazov o kaznovanju srbskega civilnega prebivalstva s strani avstrijskih in bolgarskih oblasti!), toda razlogi za to so bili po

⁸⁹ N.o.m., str. 3.

⁹⁰ Publikacijo je ocenil Inko [Ivan Kolar], Misel in delo V/5, maj 1939, str. 178.

⁹¹ Poleg že omenjenega zgodovinskega orisa v DKJ je napisal še daljši zapis »Naši vojni dobrovoljci«; v »Ob dvajsetletnici Jugoslavije«, Misel in delo IV/1938, 12/56 – str. 68.

⁹² Preporodovci in pokret jugoslovanskih dobrovoljcev; v »20 let Preporoda 1912–1913. Ljubljana 1932, str. 40–46.

⁹³ Preporodovci 1912–1914, 1914–1918. Kamnik 1930. Knjigo je ocenil Juš Kozak v Ljubljanskem zvonu L/1930, 691–692; poročilo o knjigi pa je izšlo v Jutru 266/15. 11. 1930.

⁹⁴ Vitomir Feodor Jelenc, Iz zgodovine jugoslovanskih dobrovoljcev. (Referat na manifestacijskem zborovanju društva jugoslovanskih dobrovoljcev v Ljubljani. Jutro 17–19/11. 9.–14. 9. 1920; – Naši grobovi na Grškem in naša cona v Solunu. Jutro 136/17. 6. 1926; – Iz borbe proti Avstriji. Jutro 145/25. 6. 1936 (o predavanju Toneta Gmajnarja v radijski nacionalni uri); – Borbe dobrovoljcev za Jugoslavijo. Jutro 146/26. 6. 1936; – Milan Fabjančič, Odlomek iz historije jugoslovanskega dobrovoljca. Slovenski narod 10/13. 1. 1919; – Vojaški napori in žrtve Jugoslovenov tekoma svetovne vojne. Slovenski narod 240–243/11. 12.–14. 12. 1919; – Lujo Lovrić (Beograd), Sokolstvo v svetovni vojni. (z avtorjevimi dovoljenjem probčuje B. Drenik). Slovenski narod 132 in 133/12. 6. in 13. 6. 1930; – Prostovoljci. Ilustrirani Slovenec IV/49, str. 388 v Slovenec 276/1. 12. 1938.

⁹⁵ Pokret jugoslovanskih vojnihi dobrovoljcev. Jutro 4/5. 1. 1936; – Pokret naših vojnihi prostovoljcev. Jutro 6/9. 1. 1936.

⁹⁶ Eden izmed mnogih. Jutro 283/1. 12. 1921 (o tem, kako je bil ustreljen poročnik inž. Ivan Gosar); – Zakaj in kako je bil od Avstrijcev ustreljen inž. Ivan Gosar. Jutro 249/26. 10. 1930; – Dr. T. M., Kako sem postal bolgarski špijon. Jutro 70/21. 3. 1924; – Anton Batagelj, Iz vojnega dnevnika. Zapiski dobrovoljca. Jutro 296/24. 12. 1926; – Dobrovoljec Jakob. Jutro 21/26. 1. 1930; – Skozi tri fronte in pet ujetništev, po pripovedovanju A. Habeteta napisal – tg. Jutro 148/28. 6. 1936 (Knjiga po zapiskih Toneta Habeteta, ki jih je sestavil Vid Erhatic, je izšla pod naslovom »Pogled iz malega sveta«, Ljubljana 1959); – Junaštva za našo svobodo. Jutro 123/30. 5. 1937 (napoved nove knjige spominov); – Med sibirsko in solunsko fronto. Jutro 180/4. 8. 1940; – Dobrovoljec R. Lenard, Na Jelaku ob solunski fronti. Slovenski narod 30/7. 2. 1920; – Janko Kos, Na dalmatinskih hribih. (Pismo starega prostovoljca). Slovenski narod 66/21. 3. 1920; – Spisek dobrovoljcev I. jugoslovanskega polka v Tomsku (Sibiriji) iz ozemlja, ki so ga Italijani okupirali. Edinost 251/14. 9. 1919; – Janko Kos, Zapiski. (Dnevnik jugoslovanskega vojnega ujetnika). Orjuna 17–28/5. 5.–4. 8. 1928.

V okviru spominov slovenskih vojakov na romunsko bojišče naj omenim: – Spomin na največjo bitko naših zaveznikov Romunov. Jutro 198/17. 8. 1930; – P. K., Danes mine 20 let po premirju z Romunijo. Jutro 283/5. 12. 1937; – N. P., Spomini na slovenski bataljon. Slovenec 254/5. 11. 1939.

⁹⁷ Knjiga je bila ocenjena v Jutru 166/16. 4. 1922.

⁹⁸ Tako je v nekrologu ob smrti svojega urednika zapisalo Jutro 11. 4. 1922, kasneje pa je bil nekrolog objavljen v predgovoru k Jelenčevim spominom, str. II. V. F. Jelenc je odšel leta 1913 v Srbijo in nato v Piro in Tetovo. Ob izbruhu 1. svetovne vojne se je prostovoljno javil v srbsko vojsko, doživel umik čez Albanijo na Krf, bil odposlan v Italijo, kjer so ga zaradi avstrijskega državljanstva internirali v Asinaro. Po intervenciji srbskega poslanika so ga izpustili in v Ženevi se je udeležil propagandnega dela jugoslovanske emigracije; nato je odšel na solunsko fronto, od koder se je vrnil z zmagovito srbsko vojsko v domovino.

Jelenčevem mnenju v zahrbtnem albanskem značaju, ki ga je srbski vojak dobro poznal, saj se Albanec »v veliki večini ni mogel ... smatrati človekom.«⁹⁹ Sicer pa so vojni zapisi V. F. Jelenca že pred izidom knjige slovenskim bralcem prikazali najznačilnejše trenutke albanske izkušnje.¹⁰⁰

Umik čez Albanijo ali »gigantski grob, v katerega je usoda polagala srbski rod«, se je tako globoko utrnul v spomin Josipa Jerasa,¹⁰¹ da ga je opisal v knjigi *Planina smrti. Dobrovoljčevi spomini na srbski umik čez Albanijo leta 1915* (Ljubljana 1929¹, 1938²).¹⁰² Jeras zelo živo opisuje številne usode, kaos, begunce, pripoveduje o pojemajočem čutu človekoljubnosti in prijateljstva vsled pritiska potrebe po samoohranitvi. Značilne so misli o slovenskem narodu, o tem da med vojno velik del Slovencev na svobodo ni bil pripravljen, češ da je bilo v tisočih Slovencev suženjstvo v krvi in duši. Podobne misli so povsem v skladu s časom, v katerem so nastali in s politično opredelitvijo Josipa Jerasa, ki je v poveljevanju vsemogočnosti srbskega naroda zanikal državotvornost svojega. Podobnim mislim ob rob pa je potrebno zapisati, da je knjiga bogat vir podatkov o mestih, ki jih je avtor spoznal na poti, o njihovi zgodovini, o sestavi prebivalstva; podobne informacije pa so lahko postale del tega spomin-skega pričevanja šele potem, ko je trpljenje ostalo »samo« še spomin.

Slovenec je bil v svojih zapisih o dobrovoljskem gibanju sicer skromnejši, vendar ni povsem zanemaril boljših izkušnje Slovencev v srbski vojski; v časniku je namreč leta 1921 izhajal daljši podlistek *Fran Radeščka*¹⁰³ *Preko Albanije*.¹⁰⁴ Drugi slovenski časniki so se odzvali s krajšimi spominskimi zapisi.¹⁰⁵ Zanimiv je bil poskus Davorina Ravljena, ki je opisal pohod čez Albanijo, ko je po vojni obiskal te kraje.¹⁰⁶

Posebno mesto v zgodovini dobrovoljskega gibanja so predstavljale poleg bojev na solunski fronti, ki jo je E. Turk opredelil kot fronto nacionalne revolucije, borbe v Dobružji jeseni 1916. leta. Zato so primeren odmev zaslužile tudi v slovenskem povojnem tisku, ki jih je imenoval ne le tragične zaradi ogromnih žrtev v dobrovoljskih vrstah, temveč tudi začetek osvobodilnih bojev za Jugoslavijo.¹⁰⁷

⁹⁹ V. F. Jelenc, 1914–1918 . . . , str. 57.

¹⁰⁰ Otok smrti. Slovenski narod 231/4. 10. 1919; – Ob ognju (»Iz spominov slov. legionarja«). Slovenski narod 241/12. 12. 1919; – Božič leta 1915. (»Iz spominov slov. legionarja«). Slovenski narod (Priloga) 252/25. 12. 1919; – Pantelijski Vis. (»Iz spominoš slov. legionarja«). Slovenski narod 6 in 7/9. 1. in 10. 1. 1920; – Iz Ljum – kule na Vasjat. (»Iz spominov slov. legionarja«). Slovenski narod 89–91/20. 4.–22. 4. 1920; – V boju z Albanci leta 1915. Jutro 8–12/1. 9.–5. 9. 1920; – Noč v albanskih gorah. Jutro 144/19. 6. 1921 (priloga Njiva); – Božič izgnanih. Jutro 301/24. 12. 1921.

¹⁰¹ Josip Jeras je bil ob začetku svetovne vojne v Valjevu, kjer je služboval kot učitelj na gimnaziji. Pred avstro-ogrsko napovedjo Srbiji je dobil poziv na vojsko, a se ni odzval, temveč se je priključil četi četniškega vojvode Vuka (major Vojislav Popović).

¹⁰² Poročilo o izidu knjige je izšlo v Jutru 294/15. 12. 1929.

¹⁰³ Fran Radešček se je ob izbruhu vojne nahajal v Beogradu, kjer so ga aretirali zaradi avstrijskega državljanstva in kasneje izpustili po posredovanju polk. Janka Stibel-Vukasovića (primorski rojak in eden najpomembnejših slovenskih prostovoljcev, ki ga je navdušenje nad slovansko in jugoslovansko mislijo že leta 1875 ob uporu proti Turkom v Hercegovini pripeljalo na balkanska bojišča ter je ostal v srbski in kasneje jugoslovanski vojski do upokojitve leta 1921); Radešček je prišel za srbsko državljanstvo in sprejem v srbsko vojsko, leta 1915 je doživel umik čez Albanijo, se zdrvil v francoskih lazaretech, se vrnil na Krf; delal je za presbiro vojnega in zunanjega ministrstva ter v Rimu pri jugoslovanskem odboru.

¹⁰⁴ Podlistek je izhajal v Slovincu 12–25/16. 1.–1. 2.; 32–39/10. 2.–18. 2.; 43–59/21. 2.–13. 3.; 63–68/18. 3.–25. 3.; 73/1. 4.; 76–78/6. 4.–8. 4.; 83–86/14. 4.–17. 4.; 96/29. 4.; 98/1. 5.; 103/8. 5.; 107/13. 5.; 114/22. 5.; 116/25. 5.; 125–129/5. 6.–10. 6.; 140 in 141/23. 6. in 24. 6.; 144/18. 6. 1921.

¹⁰⁵ Dobrovoljec Lenard, Otok Krf. Jugoslavija 122/22. 5. 1920; – Branislav Nušić, Golgota devetstopenajstega. Ob petnajstletnici umika skozi Albanijo. Jutro 297/24. 12. 1930; – Dr. Ljudevit Pivko, Pobratim Lujo. Prizor iz Albanije 1916 (Iz knjige »Seme«, ki izide te dni). Jutro 301/25. 12. 1923 (ocena knjige »Seme« je izšla nekaj dni kasneje v Jutro 304/30. 12. 1923.); – Umik preko Albanije leta 1915. Slovenski narod 24/29. 1. 1924 (zapis je nastal po predavanju Josipa Jerasa v društvu »Soča« 26. januarja 1924); – Iz skoro pozabljenih dni. (Ofenziva pri umiku). Orjuna 36/14. 8. 1926; – R. Mitković, Vido. Orjuna 8/19. 2. 1927; – Preko Čakora. Orjuna 26 in 27/25. 6. in 2. 7. 1927; – Umik preko Albanije leta 1915. Edinost 27/31. 1. 1924 (tudi ta zapis je nastal po predavanju J. Jerasa v društvu »Soča«).

¹⁰⁶ Pot k mrtvim bataljonom. Ljubljana 1935.

¹⁰⁷ Kresovi in žrtveniki našega osvobojenja. Iz spominov in zapiskov naših dobrovoljcev. Jutro 147 in 148/25. 6. in 26. 6., 150/30. 6., 153/3. 7., 159/10. 7. 1932 (podnaslov »Iz spominov dobrovoljca Gnezde, članek omenja dnevnik vojaškega zdravnika dobrovoljskega odreda v Dobružji Milka Gnezde, katerega »Dnevnik o pohodu v Dobružjo« je objavljen v DKJ. str. 282–309); – Dobrovoljec, Padlim junakom. (Spomini iz bojev v Dobružji). Slovenec 225/5. 10. 1923; – R. P., Ob 20-letnici tragedije v Dobružji. Slovenec 63/15. 3. 1936; – R. Pn. [Rajko Paulin], Boji dobrovoljcev za Jugoslavijo. Slovenec 144/26. 6. 1936 (omenjena je knjiga Vojina Maksimovića, Spomenica I srbske dobrovoljske divizije 1916–1926 (Beograd 1926)); – Pavel Golia, Dobružja 1916 – drama. Slovenec 276/30. 11. 1938 (Ob predstavitvi drame, ki »odkriva obstinstvo na dramatičnem polju doslej neznano osvobodilno pot naših dobrovoljcev, ki so se borili v Rusiji«, razkriva pisec tudi boje v Dobružji); – Pavel Golia, Pismo v Dobružjo. Slovenski narod 252/25. 12. 1919 (Priloga); – Vitomir Feodor Jelenc, Vam. (Ob četrti obletnici bojev jugoslovanskih dobrovoljcev v Dobružji).

Italijansko-avstrijska fronta

Jugovzhodna fronta ali fronta med Italijo in Avstro-Ogrsko, ki je delno presekala slovenska tla (soška fronta), ni naletela na odmevnejši odziv v slovenski tiskani besedi. Temu navkljub ne moremo trditi, da je bila soška fronta z ostalimi deli avstrijsko-italijanske fronte neopazena, čeravno je bilo pričakovati nekoliko večjo pozornost do tega največjega vojaškega spopada na slovenskih tleh. Morda tiči razlog v tem, da ni bila občutena kot naša – slovenska fronta, temveč bojišče med rajnko Avstro-Ogrsko ter požrešno Italijo, kjer nenazadnje ni drla »jugoslovanska« kri in se ni »borilo« za jugoslovansko državo.

Barantanje s slovenskim in tudi hrvaškim ozemljem ter podpis Londonskega pakta (26. april 1915) sta postala posebno aktualna v 2. polovici 30-ih let, zato mu je *dr. Branko Vrčon* ob 20-letnici posvetil daljši sestavek,¹⁰⁸ v katerem ga ne obravnava kot dokument izključno zgodovinskega značaja, temveč tudi s stališča sodobnosti, »saj so zunanje – politične aspiracije naše zapadne sosedice tudi v svojem današnjem izrazu tako tesno povezane z njim, da moramo tudi v sodobni koncepciji fašizma zreti v svoječasnih določbah londonskega tajnega sporazuma samo etapo v zamišljenem programu fašistične Italije.«¹⁰⁹ Dokument je revija *Misel* in delo leta 1939 tudi objavila.¹¹⁰ Podrobneje pa se slovenski tisk z londonsko pogodbo ni ukvarjal, čeravno se je spomnil njegovih različnih razsežnosti in zlasti podpisnikov,¹¹¹ kar velja tudi za tisto določitev tajnega sporazuma, ki govori o italijanskem vstopu v vojno.¹¹²

Med spominsko literaturo o soški fronti,¹¹³ ki je Slovenci ne premoremo veliko, je potrebno na prvem mestu omeniti spomine *Ivana Matičiča Na krvavih poljanah* (Ljubljana 1923), ki sicer prehajajo iz galicijskega na soško bojišče, vendar je glavnina dela posvečena kraškemu bojišču in srditosti bojev na Soči. *Doberdob, slovenskih fantov grob* (Celje 1936) so spomini *A. Vitalisa* (Alojza Pepernika), ki se ravno tako kot Matičičevi nanašajo na najbolj krvav del soškega bojišča, na Doberdobsko planoto. Skupna lastnost spominov slovenskih vojakov na soško fronto je, da so pisani predvsem s stališča vojaka in manj Slovence, ki je služil v avstrijski vojski, brez slabe vesti, ker je služil v »tuji« vojski, kar pa je pogosteje zaslediti v »soški« literaturi po 2. svetovni vojni. Opisi bojev, pa tudi odnosov v vojski so odraz resničnih razmer v njej, nikakor pa niso odsev opravičevanja za »slovensko« prisotnost v avstrijski vojski. Podobno je mogoče trditi tudi za spomine *Rada Pavliča Ljubezen in sraščvo. Moja pot preko cvetočih in krvavih poljan. Slike iz svetovne vojne*¹¹⁴ (Ljubljana 1924), ki so bili v slovenskih časnikih ocenjeni predvsem kot slavospev srbskim osvoboditeljem in odsev duševnega trpljenja v avstrijsko uniformo oblečenega jugoslovanskega (!) častnika.¹¹⁵ Bolj kritičen do avstro-ogrske države je bil *Vinko Gaberc-Gaberski*, ki je bil telegrafist (zopet) na kraškem odseku soške fronte, v spominih *Brez slave. Spomini na svetovno vojno* (Celje 1935).

Jutro 14./8. 9. 1920; – Ob desetletnici bojev v Dobrudži. Jutro 57/10. 3. 1926; – Spomin na požrtvovanje naših vojnih dobrovoljcev. Jutro 63/15. 3. 1936; – Naši dobrovoljci v Rusiji in borbe 1. srbske divizije v Dobrudži pred 20. leti. Slovenski narod 62/14. 3. 1936; – arne., Ob petnajstletnici dobrovoljskega pokreta. Jugoslavija 218/20. 9. 1931; – Robert de Fler, Spomini iz Dobrudže. (Junaška smrt polkovnika Milorada Matića). Orjuna 40/11. 9. 1926.

¹⁰⁸ Ob dvajsetletnici Londonskega pakta. *Misel* in delo I/1935, 7/142–146.

¹⁰⁹ N.o.m., 142.

¹¹⁰ Londonski pakt. *Misel* in delo V/1939, 1/37–40.

¹¹¹ Soninova brzojavka in londonski pakt. Slovenski narod 209/14. 9. 1920; – dr. Niko Zupanič, Alfred Lloyd Hardy in Jugoslovenci. Slovenski narod 161 in 162/19. 7. in 20. 7. 1922; – Mih. M. Zivančević, Londonski pakt. Slovenec 3/4. 1. 1919; – Ob 10-letnici londonskega pakta. Jutro 98/26. 4. 1925; – Londonska pogodba. Jugoslavija 22/24. 1. 1920.

¹¹² Kako se je Italija odmikala od trozeve. Slovenski narod 155–157/10. 7.–12. 7. 1924, 160/16. 7. 1924; – Ob desetletju italijanske vojne napovedi. Slovenski narod 116/24. 5. 1925; – Desetletnica vstopa Italije v svetovno vojno (1915 – 23. maja – 1925). Jutro 120/24. 5. 1925; – Kako in zakaj se je udeležila Italija svetovne vojne. Jutro 256/28. 10. 1927; – Fran Merljak, Na binško nedeljo 1915 v Kobaridu. Spomini ob dvajsetletnici italijanske vojne napovedi. Jutro 133/9. 6. 1935; – O petletnici napovedi italijanske vojne. Eđinost 122/25. 5. 1920.

¹¹³ Leta 1935 smo dobili prevod spominov na soško fronto Josefa Hofbauerja »Pohod v zmedo« (Ljubljana); poročilo je objavilo Jutro 259/8. 11. 1935.

¹¹⁴ Pavličevi spomini se deloma nanašajo na soško bojišče, deloma na tirolsko fronto, romunsko in ponovno na italijansko bojišče (Piava). Takšno »sprehajanje« po avstrijskih bojiščih je bilo značilno za večino (slovenskih) vojakov v avstro-ogrski vojski. Ker pa se večina Pavličevega dela vendarle nanaša na italijansko-avstrijsko fronto, sem ga umestila med pisce spominov na jugozahodno avstrijsko fronto.

¹¹⁵ Glej Jutro 81/17. 4. 1924, Slovenski narod 10/7. 5. 1924. Naj opozorim, da so le zadnje strani knjige namerjane »izpolnjenim nadam in novemu živiljenju pod belim orlom«, medtem ko je celotna knjiga zanimivo branje o življenju vojaka na fronti in v vaseh ob fronti, o stikih vojakov s prebivalstvom, predvsem pa o hrabrosti Bošnjakov ter drugih slovanskih vojakov.

Posebne pozornosti je bil deležen poveljnik avstro-ogrške armade na Soški fronti feldmaršal *Svetozar Borojevič pl. Bojna*, katerega prevod spominov *O vojni proti Italiji* je izšel v letu izida Matičičevih »poljan«.¹¹⁶ Borojeviču so slovenski časniki upravičeno pripisovali zasluge, da ni italijanska vojska že leta 1915 zasedla večjega dela slovenskega ozemlja, zato so se ga pozorno spomnili ob smrti¹¹⁷ ali ob objavi njegovih pisem ogrskemu državnemu podtajniku pl. Bolgarju, v katerih je Borojevič razkril nezaupanje avstro-ogrskih vojaških krogov do sebe.¹¹⁸

Časniški zapisi o bitkah na Soči so skopi;¹¹⁹ svoje vtise je med redkimi avtorji zapisal Henrik Tuma v vojnih črticah *Izza fronte*.¹²⁰ Izjema je 12. soška bitka, ki jo lahko v podrobnosti, predvsem pa s človeške in manj vojaško-taktične strani, spoznamo iz spominov dveh vojakov. Korošec *Fran Wernig* je v Slovenčevem podlistku *Predor pri Kobaridu. (Odločilna bitka 1. 1917)*¹²¹ poudaril odločilen delež avstrijskega dela v nemško-avstrijski armadi v prodoru pri Bovcu in Tolminu. Drugi spominski zapis *Od Soče do Piave*¹²² pa je povzet po dnevniku vojaka slovenskega planinskega polka. Preboj nemško-avstrijske vojske je bil Slovencem predstavljen v Orjuni s prevedenimi izvlečki knjige *Aleksandra Daskalovića Bitka kod Kaporeta* (Beograd 1925);¹²³ Orjuna je veliko pisala o 12. soški ofenzivi,¹²⁴ priobčila je tako tudi prevod originalnega opisa dr. Adolfa Gerbhardta o delovanju specialne nemške skupine za operiranje s strupenim plinom.¹²⁵ Prodor je vzbujal začudenje in občudovanje, zato je bil natančno opisan in predstavljen s pomočjo zemljevidov.¹²⁶ Opisom o 12. soški bitki sledijo zapisi o dogodkih na reki Piavi, t. j. ofenzive v letu 1918, avstro-ogrsko vojaško sodstvo, obnašanje italijanskih vojnih ujetnikov, ki so vzklikali Avstriji, o beguncih in avstrijski vojaški upravi, pa pomoč čeških legij v bitki pri Vittoriju Venetu.¹²⁷ Dogajanja na tirolskem odseku

¹¹⁶ Spomine je objavil in uvodnik napisal Otokar Rybář pod psevdonomom *Adriaticus*, predvsem z namenom dokazati, da so Italijani prišli do novih ozemelj pri zeleni mizi in ne v junaškem boju; želel je odkriti resnico o »laških zmagah«, pa tudi dati preganemu poveljniku Borojeviču mesto, ki si ga je nedvomno zaslužil. Zato je opozoril na neupravičeno ravnanje jugoslovanske vlade z njim. O Borojeviču knjigi so pisali tudi slovenski časniki: — »Borojevič o italijanski vojski«. *Jutro* 265/15. 11. 1923; — Maršal Borojevič o vojni proti Italiji. *Slovenski narod* 261/15. 11. 1923.

¹¹⁷ † Maršal Svetozar Borojevič. *Slovenski narod* 117/26. 5. 1920; — O maršalu Svetozarju Borojeviču. *Slovenski narod* 119/28. 5. 1920.

¹¹⁸ Maršal Borojevič v svojih pismih. *Jutro* 28/1. 2. 1929; — Borojevič, Cadorna in Tešin. *Slovenec* 26/31. 1. 1929. Pisma je v začetku leta 1929 objavil v nemščini dvorni svetnik Julian Weiss.

¹¹⁹ k. Podpolkovnik, ki se je udeležil 185 bitk. *Slovenski narod* 57/9. 3. 1929 (o podpolkovniku Turudiji); — (Nibla.), Na Fajtovem hribu po 22 letih. *Slovenec* 46/25. 2. 1940; — td., Knjiga o stikih slovenskih in hrvatskih krekovcev med vojno. *Slovenec* 37/15. 2. 1940; — td., Hrvatska povest o bitki na Soči. *Slovenec* 140/21. 6. 1940 (o zapiskih Petra Grgeca »U paklenom trokutu« (Zagreb 1939, 1940) o bojih pod Sveto goro v letih 1916–1917); — A. Zajc, Odhod. Doživljaj slovenskega častnika. *Jutro* 166/16. 7. 1922; — Spomini na tragedijo Milka Nagliča. *Jutro* 253/1. 11. 1931; — Dvajset let pozneje. . . *Jutro* 257/5. 11. 1936; — Velika noč na soški fronti. *Jutro* 73/27. 3. 1937; — Spomini na italijanski napad pred 20. leti. *Jutro* 192/19. 8. 1937 (letalski napad na Jesenice in Koroško belo 14. avgusta 1917; — Desetletnica strašnega spomina. *Slovenec* 182/14. 8. 1927; — Damir Feigel, Preki sod. *Edinost* 81/5. 4. 1923. — Jože Malenšek, Prizori iz svetovne vojne. *Združni koledar* 1939, 70–72.

¹²⁰ Dva križa. *Njiva* 1/1919, 16/242–243; — *Maledetta la guerra. Naši zapiski XIV/1922, 7/86–87; — Oslavje. Delo* 27. 2. 1920.

¹²¹ *Slovenec* 276 in 277/6. 12. in 7. 12.; *Slovenec* 279/10. 12. 1927.

¹²² *Slovenec* 243–259/26. 10.–15. 11. 1927.

¹²³ Orjuna 30–32/16. 7.–1. 8.; Orjuna 34–35/15. 8.–22. 8., Orjuna 39–41/12. 9.–26. 9. 1925. Knjiga je bila ocenjena tudi v članku Caporeto v Orjuni 27/27. 7. 1925.

¹²⁴ E. V., Deseta obletnica bitke pri Kobaridu. *Orjuna* 44/5. 11. 1927; — A. Verbič, Maršal Caviglia in italijanski debakel pri Kobaridu. *Orjuna* 16/21. 4. 1928.

¹²⁵ Bovška smrt. *Orjuna* 45/21. 4. 1928.

¹²⁶ Mtč., Kobarid. Ob desetletnici italijanskega poraza. *Jutro* 252/23. 10. 1927; — M. R., Ob desetletnici bitke pri Kobaridu. 1917 24.–26. oktober 1927. *Jutro* 253/25. 10. 1927; — Vojni invalid, Dvestopetdeseti. *Oj Doberdob* 2/3–6/7/20. 3.–20. 8. 1939. Češkim legionarjem v spomin je leta 1935 izšel spominski zbornik »Naše revoluce«, v redakciji dr. Jaroslava Werstadta.

¹²⁷ Vojni invalid, Spomini na zadnjo ofenzivo avstro-ogrške armade dne 15. junija 1918. *Oj Doberdob* 4–12/20. 5.–20. 12. 1938; — P., Odlomki iz dnevnika. Tista noč. *Slovenec* 71/28. 3. 1919; — P. P., Položaj ob Piavi. *Slovenec* 203/4. 9. 1919 (naveden je članek »Žalostna krvoprelitja ob piavskih pokrajinah«, ki naj bi bil objavljen 28. avgusta 1919 v »Il resto del Carlino« o pobjoh in pokolih civilnega prebivalstva ter o beguncih in avstrijski vojaški upravi); — P. H., Božič na Pijavi. *Slovenec* 295/22. 12. 1935; — Kaj je povzročilo razpad soške armade? *Jugoslavija* 38 in 41/11. 2. in 14. 2. 1919; — V. A. kapetan, Važni podatki o italijanskih »zmagah«. *Jugoslavija* 42/15. 2. 1919; — Ivan Matičič, Vešala ob Piavi. *Jugoslavija* 103–104/1. 5.–2. 5. 1921; — isti, Izdajstvo ob Piavi. *Jugoslavija* 151/28. 6. 1921; — Padec Habsburške dinastije. *Jutro* 267/13. 11. 1928; — M. P. M., Pošta v soškem zaledju. *Jutro* 22. 11. 1938; — Pomoč Čehov k italijanski zmagi »Vittorio Veneto«. *Slovenski narod* 97/1. 5. 1925; — Krvooločnost avstrijskih krvnikov med vojno. *Slovenski narod* 216/22. 9. 1933; — Lavo Cermelj, »Tri bitke ob Piavi«. *Misel* in delo 1/1935, 5/107–108 (o razpravi Ambrogia Bolattija o knjigi Enrica Caviglie »Le tre battaglie del Piave« (Milano 1934) (objavljena v »Echo e commenti XV/34)).

italijansko-avstrijske fronte so opisana v *Odlomkih iz vojnega dnevnika Jakoba Prešerna*¹²⁸ ter v izbranih izsekih iz dnevnika novomeškega umetnika *Josipa Cvelbarja*,¹²⁹ ki ne le doživeto pripovedujejo o bojih na fronti, temveč ali predvsem o doživljanju in občutenjih vojaka, mislih, ki so obhajale, ko je vojeval to nesmiselno vojno. Poleg omenjenih obširnejših spominskih zapisov je slovensko časopisje objavilo nekaj krajših spominskihotic o Slovencih na tirolski fronti.¹³⁰ Vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko se je bila tudi na morju, odmevna pa je bila predvsem »katastrofa« največje avstrijske vojne ladje »Szent Istvan«, ki jo je 10. junija 1918 torpedirala italijanska podmornica.¹³¹

Nekaj malega besedi je bilo namenjeno tudi »nevojnim« stranem vojne na soški fronti, zlasti velja to za življenje Goriške in njene prestolnice, o katerem so ostale zapisane šegave črtice *Damirja Feigla Tik za fronto* (Ljubljana 1921),¹³² pa obdobje kopičenja avstrijske vojske na Goriškem in vznemirjenja, ki ga je prinašala¹³³ ter prvo leto vojne, ko je na Goriškem razsajala kolera, o čemer je pisal zdravnik *Anton Breclj*.¹³⁴ Pomenljiv in tragičen ukrep italijanskih oblasti ob zasedbi slovenskega ozemlja je bila decimacija slovenskih kmetov iz podkrnskih vasi, o čemer pa slovenski časniki niso pisali, spomnilo se jih je le glasilo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske Krajine Istra.¹³⁵ Posebno poglavje v okviru dogajanj na soški fronti predstavlja begunstvo, migracijsko gibanje slovenskega obsoškega prebivalstva, ki se je bilo prisiljeno umakniti s svojih domov zaradi bojnih dogodkov. Slikar Fran Tratnik je ustvaril ciklus 6 risb »Begunci«.¹³⁶ Problematika begunstva je bila navkljub svoji razsežnosti in neposredni vpletenosti slovenskih ljudi, tako beguncev (okoli 90.000) kot nenazadnje tistih v zaledju oziroma v notranjosti monarhije, bežno predstavljena v slovenskih časnikih; tako lahko nekaj malega preberemo o življenju slovenskih beguncev v avstrijskih begunskih taboriščih¹³⁷ (o življenju beguncev v avstrijskih taboriščih je leta 1923 v Ljubljani predaval dr. Havelka),¹³⁸ o Krekovi skrbi za goriške izgnance,¹³⁹ le bežen vtis lahko dobimo o razmerah v taborišču v Strnišču pri Ptuj¹⁴⁰ medtem ko je bila pot slovenskih beguncev v Italijo domala neznana.¹⁴¹

Dobrovoljci v Italiji

Poseben spominski sklop, povezan s popolnoma samostojno problematiko italijansko-avstrijske fronte, so spomini *dr. Ljudevita Pivka Proti Avstriji*¹⁴² (Maribor 1923), kjer je v skopih obrisih predstavil to, kar je pozneje podrobneje opisal. »Kasnejši opis« se nanaša na

¹²⁸ Planinski vestnik XXIX/1929, 12–17, 35–37, 53–58.

¹²⁹ Iz dnevnika +Josipa Cvelbarja. Naprej 244–247/28. 10.–1. 11. 1922, 250–252/5. 11.–8. 11. 1922, 257/14. 11. 1922; – Iz Cvelbarjevih dnevnikov. Slovenec 157/12. 7. 1936; – Anton Podbevšek, Jože Cvelbar. (Ob 20-letnici smrti mladega človeka). Slovenec 155/10. 7. 1936.

¹³⁰ Janko Telban, Memorije. Vojna vojni. N 145/28. 9. 1924; – Dr. Pr., Ob desetletnici »Karlove ofenzive«. (Odlomki iz vojnega dnevnika infanterista). Jutro 120–123/28. 5.–30. 5. 1926; – Tone Brezar, Marškompanija. Jutro 271/19. 11. 1933; – Maks Lajovic, S Hrenom v vojni. Jutro 33/9. 2. 1937.

¹³¹ Kako je bil potopljen »Szent Istvan«. Večerni list 43/5. 3. 1919; – Ob desetletnici katastrofe največje avstrijske vojne ladje. Slovenski narod 133/12. 6. 1928.

¹³² Ocena v Jutru 60/11. 3. 1921.

¹³³ Pred desetimi leti na Goriškem. Slovenski narod 170/27. 7. 1924. O Furlaniji pred izbruhom sovražnosti med Italijo in Avstro-Ogrsko (in med vojno) je podrobno pisal Giuseppe del Bianco v »La guerra e il Friuli 1–4« (Udine 1937–1958), ki sta jo predstavila Lavo Čermelj, Furlanija v svetovni vojni. Misel in delo 1940/135–140 in Soški [Alojzij Gradnik], Svetovna vojna, Furlani in Slovenci. Slovenec 295a/24. 12. 1938.

¹³⁴ Srečanje s kolero. Vojni spomini. Koledar Goriške Mohorjeve družbe za navadno leto 1938. Gorica 1937, 72–73.

¹³⁵ Decimacija slovenskih kmetov iz podkrnskih vasi. Istra 24/11. 6. 1935.

¹³⁶ Skice so izšle v založbi Umetniške propagande kot serija razglednic. Glej tudi K.D. [Karel Dobida], »Begunci«. Demokracija 1918, 225–227.

¹³⁷ Dr. S. [Slavko] Fornazarič, Goriška. Demokracija 1919/20–28; – Fran Žniderič, Pred leti. Spomini iz begunstva. Edinost 170–182/19. 7.–2. 8. 1927 (neredno); – isti, pred leti (1915). Edinost 86/10. 4. 1927; – X., Pred desetimi leti na Goriškem. Slovenec 120/29. 5. 1927 (članek sicer govori o odmevu majniške deklaracije, vendar pa se spominja tudi vojnih dogodkov ter zlasti slovenskih beguncev).

¹³⁸ Poročilo o predavanju je pod naslovom »Iz avstrijskih ječ in taborov« izšlo v Jutru 218/18. 9. 1923.

¹³⁹ Fr. [Franc] Pirc, Krekova skrb za goriške izgnance. Slovenec 270/27. 11. 1925.

¹⁴⁰ Strnišče pri Ptuj. Jutro 293/15. 12. 1921.

¹⁴¹ Ludvik Zorzut, Božič v prognanstvu – Božič v domovini. Mladika I/1920, 210–212.

¹⁴² Odlomki so izhajali pod naslovom »Z Italijo proti Avstriji« v Edinosti 191–230/12. 8.–27. 9. 1923 (neredno). Ponatis odlomkov z uredniškim uvodom je izhajal z naslovom »Iz naše borbe proti Avstriji« tudi v Slovenskem narodu 52 in 53/2. 3. in 4. 3. 1924.

delo v dveh knjigah – *Carzano in Rame ob ramenu* ali devet knjig v njenem okviru – *Seme*,¹⁴³ *Jablane med frontama*,¹⁴⁴ *Vulkanska tla*,¹⁴⁵ *Carzanska noč*, *Tožitelji in branitelji*,¹⁴⁶ (vse Maribor 1924), *Zeleni odred*, *Informatorji* (obe Maribor 1925), *Val Bella*,¹⁴⁷ in *DRUP*,¹⁴⁸ (obe Maribor 1928). Spomini na gibanje jugoslovanskih dobrovoljcev v Italiji¹⁴⁹ in carzansko akcijo kasnejšega »Pivkovega odreda« septembra 1917 so med bralci naleteli na lep sprejem, na uspešnost pa kaže tudi dejstvo, da so bili deloma prevedeni v češčino.¹⁵⁰ Istočasno je v takratnih političnih bojih na Slovenskem prihajalo do očitkov, da je bil Pivko izdajalec oziroma da je namenoma prezrl Jugoslovanski odbor,¹⁵¹ kar je Pivko ostro zavrnil v odgovoru bivšemu tajniku Jugoslovanskega odbora dr. Ravniku,¹⁵² pri čemer je potrebno opozoriti na zaviralno/negativno vlogo Jugoslovanskega odbora pri organiziranju jugoslovanske prostovoljske brigade v Italiji, saj je odbor priznaval le prostovoljstvo v srbski vojski in pod prisego kralju Petru. Podobno se je moral dr. Pivko braniti pred hujskaškim pisanjem slovenskih katoliških časnikov o stotinah nesmiselnih smrti slovenskih vojakov pri Carzanu.¹⁵³ V spominih se dr. Pivko namenoma izogiba pisanju o razhajanju s Srbijo, ki je njegovo delo med jugoslovanskimi vojnimi ujetniki ocenjevala kot nasprotno svojim ciljem,¹⁵⁴ pisanje pa sklene z odhodom prostovoljcev iz Italije; zato ostaja nerešeno vprašanje, s kakršnimi uspehi je srbskemu vrhovnemu vojaškemu poveljstvu pojasnil svoje delovanje v Italiji. Zadnja napovedana knjiga iz cikla Proti Avstriji z naslovom Demobilizacija ni izšla. Dr. Pivkovo organiziranje jugoslovanskih prostovoljcev v Italiji je namreč doživelo klavrn konec – Italijani so prostovoljce preprosto razorožili. O tem Pivko v svojih spominih ne piše veliko,¹⁵⁵ zato pa je neprizanesljiv do Italijanov kot vojaških zaveznikov, čeravno je to izraz njegovega razočaranja, ker ni bil razumljen, in ne zavesti, da ga izigravajo v veliki politični igri.

Žrtev ponesrečenega carzanskega »podjetja« je bila tudi dr. Pivkova družina, ki je takrat živela na Češkem. Pregarjanje dr. Pivkovih sorodnikov, ki jim niso mogli ničesar dokazati, je prodrlo celo v javnost in je še po vojni, ko je *Ljudmila Pivkova* o tem zapisala spomine z naslovom *Kriminal* (Maribor 1925),¹⁵⁶ vzbujalo polemiko.

Poleg dr. Pivka je o jugoslovanskem prostovoljskem gibanju v Italiji (ali bolje rečeno gibanju, ki je skušalo prispevati k propadu Avstro-Ogrske in je zato menilo, da je enako koristno, če se bori na strani Italijanov) slovensko časopisje obširno poročalo,¹⁵⁷ kot tudi o

¹⁴³ Uvod h knjigi »Seme« je objavilo Jutro 3/3. 1. 1923; knjigo je komentiral tudi Iv. [Ivan] Podržaj, »Carzanski uporniki«. Narodni dnevnik 23/27. 1. 1924. Odlomek »V Doljah pri Tolminu 2. aprila 1916« iz knjige »Seme« je izšel v Jutru 76/2. 4. 1937.

¹⁴⁴ Ocena je izšla v Jutru 93/17. 4. 1924.

¹⁴⁵ Podobno kot »Seme« je v Slovenskem narodu 99–101/30. 4.–3. 5. 1924 izšel pod naslovom »V borbi proti Avstriji« ponatis Pivkove knjige »Vulkanska tla« z uredniškim uvodom.

¹⁴⁶ Peto knjigo »Carzana« sta ocenila Dr. K., Peta knjiga Carzana. (»Tožitelji in branitelji«). Jutro 16/19. 1. 1925 in J. T., Carzano. Orjuna 6/7. 2. 1925.

¹⁴⁷ Ocena v Jutru 283/1. 12. 1928.

¹⁴⁸ Slike iz avstrijske vojne propagande proti dobrovoljcem Jugoslovonom in Čehoslovakom je dr. Pivko predstavil v podlistku »Šifrirana pisma (D.R.U.P.) v Jutru 95–115/19. 4.–15. 5. 1924, kasneje pa v tem, t.j. 4. snopiču »Rame ob ramenu«, ki ga je ocenil M. R.-č, Jutro 18/20. 1. 1929.

¹⁴⁹ Kratak oris gibanja jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v Italiji je izšel v prevodu slovenskega rokopisa dr. Ljudevita Pivka pod naslovom Naši dobrovoljci v Italiji v Mariboru leta 1924. »Poročilo o gibanju 17. pešpolka od 24. oktobra do 6. novembra 1918« je izšlo v Slovenskem narodu 51/28. 2. 1919. Nanj pa se je spomnil še v dveh prispevkih: – Pesem dobrovoljcev. Edinost 134/7. 6. 1923; – Božič dobrovoljca Janjiča. Jutro 300/23. 12. 1923.

¹⁵⁰ Dr. L. Pivka delo »Proti Avstriji« v češkem predvodu. Jutro 21/27. 1. 1926.

¹⁵¹ Dr. Joža Ravnik, Dr. Pivkova akcija na italijanski fronti in Jugoslovanski odbor. Narodni dnevnik 21/22. 5. 1924.

¹⁵² Dobrovoljci v Italiji in jugoslovanski odbor. Jutro 142 in 145/17. 6. in 20. 6. 1924. Pivko med drugim opisuje odnose z Jugoslovanskim odborom v »Proti Avstriji«, 12. poglavje, str. 43–45.

¹⁵³ Dr. Ljudevit Pivko, Stotine mrtvih slovenskih fantov pri Carzanu. Slovenec 20/25. 1. 1925.

¹⁵⁴ Vojno ministrstvo Kraljevine SHS je šele leta 1924 priznalo značaj in pravice dobrovoljstva pripadnikom Pivkovega odreda.

¹⁵⁵ Nekaj malega je mogoče prebrati v: dr. Ljudevit Pivko, Naši dobrovoljci v Italiji, 48–51.

¹⁵⁶ Odlomki so izhajali tudi v podlistku »Kriminal« v Edinosti 237–252/5. 10.–23. 10. 1923.

¹⁵⁷ Jugoslovani na italijanski fronti. Jutro 136/8. 6. 1924; – Dr. Ljudevit Pivko. Jutro 153 in 160/1. 7. in 9. 7. 1924; – Polkovnik Finzi in »ataman« Pivko. Jutro 268 in 269/18. 11. in 19. 11. 1925; – tg., Dr. Ljudevit Pivko. Jutro 74/31. 3. 1937; – Jugoslovanski dobrovoljec, Jugoslovanski dobrovoljci v Italiji. Slovenski narod 143/20. 6. 1919; – dr. L. [Leopold] Lenard, Delo dr. Pivka. Slovenski narod 35/14. 2. 1925; – Joso Šušterič, O Pivkovih dobrovoljcih. Vestnik sokolske župe Celje 1938, 191–194.

bratstvu Čehov in Slovencev ob snovanju carzanske »epizode« oziroma o čeških legijah v Italiji.¹⁵⁸

Ujetniki

Nemalo slovenskih vojakov, odetih v avstrijsko vojaško suknjo in prepeljanih zlasti na galicijsko bojišče, je padlo v rusko vojno ujetništvo, kjer je posameznik izgubil ime in ni pomenil ničesar za celoto. Nekaj jih je obdobje v ujetništvu, rusko revolucijo in državljansko vojno v Rusiji, predvsem pa težavna in razburkana pota proti domu iz daljne Sibirije, opisalo v spominih. Pisci spominov največkrat niso stremeli za literarnim slovesom (njihova imena so bolj ali manj neznana), pač pa so njihovi zapisi izraz človeka, ki ga je usoda potegnila v vrtnec, da se je utapljal med tisoči drugih. Njihov skromni namen je bil, s posameznimi prepletajočimi se poglavji podati vsaj medlo sliko vsega, kar se je dalo doživeti in zmoglo prenesti. Spomini slovenskih ujetnikov v Rusiji in drugod so obenem »enciklopedija« človeške iznajdljivosti in pravi potopisi, kajti ujetniki so prepotovali pol sveta, da so se lahko vrnili domov; mesta in pokrajine so skrbno predstavljena, z zgodovinskimi orisi in opisi ljudi ter njihovih šeg. Skupen vsem je hudomušen stil, pa preprosta vsebina, brez samohvale ali samopomilovanja.

Spomini na vojno ujetništvo so najštevilčnejši v vrsti slovenskih spominskih del na prvo svetovno vojno. Aleksander Ličan se je razpisal v *Spominih iz Sibirije. Dogodki slovenskega vojaka – ujetnika v svetovni vojni* (Ljubljana 1936),¹⁵⁹ Martin Muc pa je napisal spomine v dveh knjižicah *Skozi Sibirijo. Zgode in nezgode slovenskega vojaka v svetovni vojni* (Ljubljana 1933 I. del, 1934 II. del),¹⁶⁰ napisanih na neposreden, skoraj primitiven način, brez ustvarjanja heroizma ali poudarjanja dvomljivih doktrin s fronte ali ujetniških taborov. Osip Šest je leta 1937 izdal knjigo z naslovom *Enaitrideset in eden*. Knjiga o vojnem ujetništvu (Ljubljana)¹⁶¹ pobija zlasti časopisne članke o vojnem ujetništvu, in sicer s trditvijo, da je imelo vojno ujetništvo tudi sončne strani in da so zapisi o tem, da je bilo ujetništvo le trpljenje, močno pretirani. Ujetništvo je namreč rodilo nesebičnega prijatelja, tovariša ali altruista; zato je knjigo posvetil spominu »takih vojščakov, ki so bili vedri ljudje ... in pa onim, ki so se potikali po taboriščih v vojnem ujetništvu.«¹⁶² Šest je opozoril tudi na »nevarnosti« prece-njevanja ujetniških izkušenj, saj so se v času, ko je še živel generacija, ki se je pretolkla skozi »veliko« vojno, pripovedovale povesti o njej in rasla je anekdota. Čim bolj pa se je čas odmi-kal, tem večja je postajala korajža, »dejanja podeseterijo važnost, opasnosti rastejo v nedogled.«¹⁶³ Jakob Grčar je popisal svojo odisejado v *Preko morij v domovino* (Celje 1937), ko se je z zadnjo skupino jugoslovanskih dobrovoljcev iz Sibirije z ladjo »Himalaja« (na njej so potniki izdajali dva časopisa, »Himalaja«, ki je izšla v desetih številkah, in »Jugoslovanski romar«, ki je izšel v treh številkah) napotil proti domu. Čas, ki ga je Grčar preživel v Rusiji, je bil čas državljanske vojne, ki jo je skozi svojo osebno, drobno gledanje, pa tudi zgodovinsko »podprto« predstavil v knjigi spominov *Deviška zemlja v krvi. Zapiski iz Sibirije* (Celje 1936).¹⁶⁴ Obsežni so spomini ameriškega Slovenca Josipa Grdine *Štiri leta v ruskem ujetništvu* (Ljubljana 1935),¹⁶⁵ ki je tik pred vojno prišel v domovino, bil mobiliziran in poslan v Galicijo ter bil od Rusov ujet. Knjiga je naletela na ostro kritiko Franceta Stelèta,¹⁶⁶ ki ji je kot edino dobro lastnost pripisal naivnost, s katero so podani dogodki, ki pa naj bi bili preveč razblinjeni, da bi bili umetniško učinkoviti. Z dodatkom, v katerem je Grdina podal zgodovinski oris Rusije in revolucionarnih dogodkov, pa je po mnenju kritika nedvomno izpolnil vrzel.

¹⁵⁸ Izdajstvo pri Carzanu. Slovenski narod 238/17. 10. 1920; – o., Trilogija o italijanskih legijah. Jutro 184/11. 8. 1936 (o trilogiji Adolfa Zemana »Boure«; – Češke legije. Edinost 186/9. 7. 1919.

¹⁵⁹ O knjigi je poročal Slovenec 283/10. 12. 1936.

¹⁶⁰ O knjigi je pisalo Jutro 257/3. 11. 1933, ocenil pa jo je tudi Franjo Baš v Časopisu za zgodovino in narodopisje XXIX/1934, str. 216.

¹⁶¹ V Jutru 219/19. 9. 1937 je ob izidu knjige objavljen pogovor dr. Ivana Laha z avtorjem.

¹⁶² O. Šest, Enaitrideset . . . , str. 7.

¹⁶³ N.o.m., str. 7.

¹⁶⁴ Knjigo je ocenil Leopold Stanek v Času XXXI/1936–1937, str. 431.

¹⁶⁵ Poročilo je izšlo v Slovencu 46/25. 2. 1926.

¹⁶⁶ Dom in svet XXXIX/1926 (platnice k št. 8).

V Ljubljanskem zvonu so leta 1919 izšli trije zapisi *Milana Fabjančiča* o njegovi ujetniški usodi:¹⁶⁷ »Nekateri iz množice«¹⁶⁸, »Mladi internanec«¹⁶⁹ in »Kos življenja«.¹⁷⁰ Manj »ujetniških« zapisov so prinesli slovenski časniki, še najizčrpnjša sta bila Slovenski dom¹⁷¹ in Oj Doberdob,¹⁷² zanimivi so posamezni utrinki iz Rusije znanih slovenskih mož – dr. Alojzija Trstenjaka¹⁷³ ali Emila Adamiča¹⁷⁴, pa tudi drugih slovenskih ujetnikov.¹⁷⁵ Posebno skupino časopisnih člankov predstavljajo novice o slovenskih ujetnikih, ki so se po petnajstih ali več letih vrnili domov.¹⁷⁶ Ti zapisi predstavljajo predvsem zanimivost, istočasno pa ob osebnih usodah ujetih Slovencev pomagajo sestaviti podobo o slovenskih vojnih ujetnikih med 1. svetovno vojno.

Največ slovenskih vojaških ujetnikov je bilo zajetih na galicijski fronti, z italijanskim vstopom v vojno pa se je odprlo novo bojišče, na katerem so se borili slovenski možje in nena zadnje tudi padali v ujetništvo. To velja zlasti za zadnje leto vojne, ko se je fronta premaknila na Piavo in jo je v juniju skušala prebiti avstro-ogrška vojska, sledil pa je zlom avstrijske obrambe v bitki pri Vittoriju Venetu (24. oktober – 3. november 1918). Svoje dogodivščine v italijanskem vojnem ujetništvu (na tak način ga namreč avtor popisuje) je v okviru »zgodbe vojnega potopisa« z naslovom *Iz svetovne vojne* (Celje 1936) opisal *Simon Kocjan Podobirski*¹⁷⁷; slovenski časniki pa so objavili le krajše notice,¹⁷⁸ sezname ujetnikov¹⁷⁹ in spomine na italijansko ujetništvo.¹⁸⁰

Vojaški upori

Slovenski pisci so se ukvarjali tudi z upori vojakov v avstro-ogrski vojski leta 1918,¹⁸¹ vključno z uporom čeških vojakov 71. pešpolka v Kragujevcu.¹⁸² *Davorin Ravljen* je v spomi-

¹⁶⁷ Milana Fabjančiča so leta 1916 ujeli Rusi, nato je v Rusiji stopil v jugoslovansko legijo, s katero je odšel v Dobružo, kjer je bil ponovno ujet, tokrat so ga zajeli Bolgari; kot ujetnik je do konca vojne delal v sladkorni tovarni v Sofiji.

¹⁶⁸ Ljubljanski zvon XXXIX/1919, str. 549–552.

¹⁶⁹ Ljubljanski zvon XXXIX/1919, str. 613–618.

¹⁷⁰ Ljubljanski zvon XXXIX/1919, str. 723–736.

¹⁷¹ Josip Jurca, Beg čez Azijo. Slovenski dom 42–68/22. 2.–25. 3. 1937. (za tisk priredil Anton Podbevšek).

¹⁷² St. Velk, V veliki vojni. Oj Doberdob 1–6–7/20. 2. 1938–20. 8. 1939. Podlistek opisuje tako bojevanje v Galiciji kot padec v rusko ujetništvo ter sodelovanje v vrstah jugoslovanskih dobrovoljcev.

¹⁷³ Med revolucijo v Astrahanu. Slike iz vojnega ujetništva v Rusiji. Jutro 144 in 147/26. 6. in 1. 7. 1926.

¹⁷⁴ Moje glasbeno življenje v ruskem ujetništvu. Slovenski narod 225/4. 10. 1925.

¹⁷⁵ Jos. Šušteršič, Božični večer v ruskem ujetništvu. Slovenec 249/25. 12. 1919; – Spomini iz ujetništva v Indiji. Slovenski narod 34/12. 2. 1920, 37/15. 2. 1920, 38/17. 2. 1920 (Slovenski narod 40/19. 2. 1920 – popravki); – Brykovič, Duhovi obiskujejo . . . spomin iz vojne. Slovenec 259/10. 11. 1935; – Maks Simončič, Pobijte Nemce! Slovenski narod 88/16. 4. 1922; – Jens, Fenja. Jutro 248/24. 10. 1936; – Naši vjetniki v Rusiji. Edinost 241/13. 10. 1925.

¹⁷⁶ Usoda naših vojnih ujetnikov v Rusiji. Jutro 279/1. 12. 1925; – Vrnitev po 13 letih iz Rusije v domovino. Jutro 256/31. 10. 1928; – Po 17 letih se je javil iz Rusije. Jutro 40/17. 2. 1932; – F., Po 16 letih se je vrnil iz Rusije. Jutro 183/7. 8. 1932; – Vrnitev iz 18-letnega vojnega ujetništva. Jutro 12/14. 1. 1933; – Po 21 letih iz Rusije v Ljubljano. Jutro 116/20. 5. 1936; – Naši vojni vjetniki v – Indiji. Slovenski narod 213/13. 9. 1919; – Avstrijski vojni ujetniki na Borneu? Slovenski narod 100/4. 5. 1927; – Naši ljudje še vedno v ruskem ujetništvu. Slovenski narod 164/23. 7. 1927; – Po 14 letih iz ruskega ujetništva. slovenec 165/24. 7. 1929; – Po 21 letih ruskega ujetništva. Slovenec 153/8. 7. 1936; – Po 22 letih se vrnil iz Rusije. S 120/26. 5. 1938; – Po 23 letih se je vrnil iz Rusije. Slovenec 221/25. 9. 1938; – Zgodbe vojnih ujetnikov. Slovenec 45/24. 2. 1940; – Naši vojni vjetniki v Tomsku, Sibiriji. Jutro 211/1. 9. 1919; – Andrej Jelenc iz Zavrha se je po 23 letih vrnil iz Rusije. Slovenski dom 262/17. 11. 1937; – Po desetih letih iz Rusije v domovino. Edinost 293/15. 12. 1925.

¹⁷⁷ Poročilo o knjigi je izšlo v Slovincu 254/4. 11. 1936. S. Kocjan Podobirski je bil ujet na Piavi, v ujetništvu se je priključil poljskim in češkim legionarjem, preživel pa ga je v okolici Barija, na Tržaškem in Goriškem, od koder se mu je posrečilo zbežati v Kraljevino SHS preko Zirov in Škofje Loke, ter končno domov v Rož na Koroškem.

¹⁷⁸ Franjo Benedičič, Ob povratku iz laškega ujetništva. Slovenski narod 79/3. 4. 1919; – Trpljenje naših Janezov na Laškem. Slovenski narod 82/7. 4. 1919; – Ivan Lavrič, Pismo od Vardarja. Slovenski narod 84/9. 4. 1919; – Iv.-ja., Iz ujetništva v Italiji. Slovenski narod 11 in 12/15. 1. in 16. 1. 1920; – Jos. Velkavrh, Grob v Siciliji. Slovenski narod 250/31. 10. 1920; – M. K., Naši vojaki v deželi svetega Franciška. Slovenec 79/6. 4. 1922.

¹⁷⁹ Dr. Tone Gosak, Naši ujetniki v Italiji. Slovenski narod 70/22. 3. 1919; – Jugoslavlani se vračajo iz Italije. Jugoslovan 77/27. 3. 1919; – Seznam umrlih slovenskih vojakov v italijanskem vojnem ujetništvu. Slovenec 11/15. 1. 1920.

¹⁸⁰ Lav. Struna, Osem dni na trnju ali kako sem ušel iz Italije. Jutro 1/1. 1. 1930.

¹⁸¹ Vlado Vodopivec, Slovenski uporniki. Ob dvajsetletnici upora slovenskih vojakov v Judenburgu, Murauu in Radgoni. Sodobnost VI/1938, 289–293; – isti, Slovenski uporniki. (Ob 20-letnici upora slovenskih vojakov v Judenburgu, Murauu in Radgoni). Slovenski dom 1938, 289–293; – Janko J. Srimšek, Tri kaplje krvi. (Za peto obletnico). Jutro 253/28. 10. 1923; – ut., K petletnici upora 97. pešpolka. Jutro 259 in 266/4. 11. in 13. 11. 1923.

¹⁸² Vojaški upor v Kragujevcu leta 1918. Slovenski narod 140/20. 6. 1928; – Spominu čeških mučnikov v Kragujevcu. Jutro 230/30. 9. 1924; – Dokument kragujevskih žrtev. Slovenec 151/8. 7. 1923.

nih *Črna vojna*¹⁸³ (Ljubljana 1938) zapisal svoja osebna doživetja od zime 1917 do razsula avstro-ogrške vojske, in sicer v obliki zapiskov vojaka enoletnika. Del knjige govori o uporu v Judenburgu, v čemer lahko iščemo osnovno skupnost tudi z Doberdobom Prežihovega Voranca; nastal je po pripovedovanju znanca, častnika 17. pešpolka Eda Delaka.¹⁸⁴ Judenburških dogodkov so se slovenski časniki, v največji meri pa Slovenec, spomnili ob obletnicah upora ali usmrtitve upornikov, ki jim slovenski medvojni tisk ni nikoli nadeval pretiranih herojskih odlik, oziroma ob prenosu posmrtnih ostankov judenburških žrtev v domovino leta 1923.¹⁸⁵ Ob podobnih priložnostih so nastali tudi zapisi o uporu v Radgoni, ob katerem je Jutro poudarjalo močno nacionalistično noto tega upora,¹⁸⁶ v Murau,¹⁸⁷ pa o »rdečem« puču – prvem uporu v avstro-ogrski vojski – uporu mornarjev v Boki Kotorski (in postopnem razpadanju avstro-ogrške mornarice).¹⁸⁸ Med pisci o upornih slovenskih vojaki gotovo izstopa udeleženec upora slovenskega gorskega strelskega polka v Codroipu oktobra 1918 *Lojze Ude*, ki je v Avtonomistu priobčil obsežen podlistek,¹⁸⁹ v katerem preudarno razčlenjuje pobude za upor in izdvaja predvsem težnjo za novim, boljšim in svobodnejšim svetom, združeno z uporniškimi duhom povratnikov iz ruskega ujetništva (element, ki ga v zapisih o uporih srečamo šele 50 let po uporih) ter s prevratnostjo opogumljenih s Krekovo mislijo, ki jim je vlivala zapanje v lastno silo, pa z onimi inteligenti, kot jih imenuje Ude, ki jim je domišljijo in upornost burilo srbsko junaštvo v balkanskih in svetovni vojni. Čeravno neuspešen, je upor razrahljal disciplino v vojski na Piavi in zato bil pomembno gibalo v razpadanju avstro-ogrške armade, kot je upore v Furlaniji ocenil kasneje Branko Marušič.¹⁹⁰

Zaledje

Kot je bilo že omenjeno, življenjski utrip slovenskih (zalednih) dežel med vojno ni vzbujal zanimanja slovenskih medvojnih piscev, čeravno so ga bridki vojni časi, v katerih ni bilo konca rekvizicij in vojnih posojil,¹⁹¹ posebno zaznamovali. O Ljubljani v vojnih letih je izhajal zanimiv podlistek Alojzija Potočnika,¹⁹² posamezne utrinke mestnega življenja pa je moč poznati tudi iz Ljubljanske kronike¹⁹³ ali nekaj časopisnih poročil.¹⁹⁴ Življenje slovenskih vasi je malo znano. Le vestni homski župnik *Anton Mrkun* je na podlagi župnijske kronike, ki jo je

¹⁸³ Ocenil knjige v Slovenskem narodu 130/11. 6. 1938 in T. T., D. Ravljen, Črna vojna. Jutro 120/25. 5. 1938.

¹⁸⁴ Tudi Ravljanov prispevek »Upor v Judenburg« (Kronika slovenskih mest II/1935, 4/65–79) je nastal po pripovedovanju E. Delaka.

¹⁸⁵ Ivan Vrhovnik, Grobnica Janezov v Judenburgu. Kronika slovenskih mest II/1935, 4/317–321; – Desetletnica judenburških dogodkov. Jutro 111/12. 5. 1928; – Judenburg. Vojaški upor v Judenburgu. Jutro 261/10. 11. 1935; – Judenburg 1918. Jutro 112/15. 5. 1938; – Spomin na junaka Antona Hafnerja. Jutro 120/25. 5. 1938; – Zadnja pot slovenskih upornikov v Judenburgu. Jutro 118/22. 5. 1938; – M. Škerjanc, Judenburške žrtve. Slovenec 119/24. 5. 1919; – Josip Kremen, Obletnica 17-ih. Slovenec 104/7. 5. 1922; J. G., Upor bivšega nadomestnega baona 17. pp. v Judenburgu. Slovenec 121/31. 5. 1923; – Slovenski fantje so se pred 20. leti v Judenburgu uprli. Slovenec 108/12. 5. 1938 (Isti članek je objavila tudi Ameriška domovina (Cleveland) 1, 6/1938); – Zadnji trenutki judenburških žrtev. Slovenski narod 109/13. 5. 1923; – Judenburg pred 20. leti. Oj Doberdob 4/20. 5. 1938.

¹⁸⁶ Priča radgonskih dogodkov. Oj Doberdob 4/20. 5. 1938; – Ob 20-letnici upora v Radgoni. Slovenec 121/28. 5. 1938; – Krvavi maj leta 1918 v Radgoni. Jutro 122/25. 5. 1928; – Ob obletnici smrti radgonskih mučenikov. Jutro 123/29. 5. 1929; – Upor in sodba v Radgoni 1918. Jutro 121/26. 5. 1935; – Desetletnica upora naših fantov v Radgoni. Jutro 121/26. 5. 1938; – Radgonska vstaja. Slovenski narod 122/31. 5. 1925; – 10-letnica krvavih dogodkov v Radgoni. Slovenski narod 117/25. 5. 1940; – France Bevk, Desetletnica osmerih žrtev. Edinost 138–138/10. 6.–12. 6. 1928; – isti, Radgonski mučeniki. Istra 21/25. 5. 1935.

¹⁸⁷ Mučeniška žrtev Boštjana Olipa. Jutro 119/24. 5. 1938.

¹⁸⁸ Osmo obletnica upora mornarjev v Boki Kotorski. Jutro 25/31. 1. 1926; – Prvi februar 1918. Jutro 27/1. 2. 1928; – Upor mornarjev v Boki Kotorski leta 1918. Jutro 210/16. 11. 1928; – Borba jugoslovenskih mornarjev za svobodo. Orjuna 8/13. 12. 1926; – Boris Z., Mornarski upor v Boki Kotorski. Orjuna 8/18. 2. 1928; Rdeče zastave na avstrijskih vojnih ladjah. Slovenski narod 28/3. 2. 1928; – Obletnica prve vstaje v avstrijski vojski. Edinost 71/13. 3. 1919; – Razpad Avstro-ogrške mornarice. Slovenec 274 in 276/3. 12. in 6. 12. 1927.

¹⁸⁹ Upor slovenskega polka v Furlaniji. Avtonomist 47–52 in 1–4/24. 11. 1923–26. 1. 1924.

¹⁹⁰ Odmevi oktobrske revolucije na Piavi. Goriška srečanja 2/1967, 6/42–44. Članek je bil objavljen tudi v izbranih zgodovinskih spisih B. Marušiča »Primorski čas pretekli« (Koper 1985, 188–197).

¹⁹¹ O tem je skromno poročal le časniški zapis Janka Kača, Rekvizicija. Jutro 55/1. 3. 1931.

¹⁹² Ljubljana v letih 1914–1918. Oj Doberdob 2–4/1. 9.–20. 11. 1940.

¹⁹³ Ljubljanska kronika (piše mestni arhivar Lojze Stanovec). Kronika slovenskih mest I/1934, 61/70. (Opisuje obdobje od septembra 1918 do novembra 1918).

¹⁹⁴ udo., Ko je bil Karel poslednji v Ljubljani. Jutro 300/28. 12. 1937 (opisuje cesarjev obisk ljubljanske vojne rezervne bolnišnice št. 5); – »Zlata knjiga ljubljanskih meščanov« med svetovno vojno od leta 1914 do leta 1918. Slovenski narod 196/29. 8. 1929.

Slika 3: Maksim Gaspari:
Vojna razglednica

Lastovka gnezdi kot lani v podstrešju,
nagelj kot lani opojno dehti, —
v srcu pa mojem veselje umira:
kje si, moj ženin, oj kje si zdaj ti!

pisal med vojno, pisal knjigo *Homec* (Ljubljana 1925) o vaškem življenjskem utripu med vojno.¹⁹⁵ Drugo pričevanje, ki pa ne pripoveduje izključno o življenju vasí med vojno, predstavlja podlistek dr. Josipa Srebrniča o Stični,¹⁹⁶ kamor se je zatekel goriški nadškof Sedej. Sledi še opis burnega doživetja razsula avstrijske armade na Rakeku.¹⁹⁷

Naj na tem mestu omenim nekaj razmišljanj o odmevih vojne na Slovenskem,¹⁹⁸ pa naj gre za razmišljanje o Slovenkah (in nasploh ženskah) med vojno¹⁹⁹ ali za razglabljanje o tem, kako je težko življenje na fronti in v zaledju vplivalo na slovenskega človeka, pri čemer avtor opozarja predvsem na obči kaos in razkroj, ki ga je vojna povzročila.²⁰⁰ Posebno poučna je analiza Etbina Bojca o vojni in njenem vplivu na usmerjenost mlade slovenske inteligence po njej.²⁰¹ Avtorju so kot pomagalo za primerjanje in ugotavljanje usmerjenosti različnih gene-

¹⁹⁵ Kot je poročal Slovenec 48/27. 2. 1926, je A. Mrkun v kroniki zabeležil 127 dogodkov, naštel je vse vojake iz homske župnije, zapisal 71 odlomkov iz vojaških pisem in pripovedovanja 31 vojakov, prepisal pa naj bi tudi več 100 pisem.

¹⁹⁶ Stična v svetovni vojski. Slovenec 119 in 121/24. 5. in 27. 5. 1919.

¹⁹⁷ Rakek v spominih na 28. oktober 1918. Jutro 250/28. 10. 1936.

¹⁹⁸ Pavel Pibernik, Strašni jubilej. Ljubljanski zvon LIV/1934, 361–269.

¹⁹⁹ Minka Govekarjeva, Slovenke 1914–1919. Jugoslovenska žena/april 1919 – članek je povzela Jugoslavija 91/13. 4. 1919; – Pavla Hočevarjeva, Žena pred mirovnim vprašanjem. Njiva I/1919, 1/6–7.

²⁰⁰ V temotah preddeklaracijske dobe. Jutro 127/29. 5. 1927.

²⁰¹ Mladina ob svetovni vojni. Dom in svet I (Nova knjiga)/1933, 337–343.

racij slovenske inteligence služili trije vidiki: narodnostni, socialni in religiozni. Svetovna vojna, ugotavlja E. Bojc, je postala predvsem razmejnica dveh dob, dveh vekov zgodovine.

Oblikovalci slovenskega javnega mnenja, slovenski časniki torej, so svetovni spopad še dolgo po vojni uporabljali za obračun z nasprotno mislečimi.²⁰²

Vojni režim, ki je zavladal v slovenskih deželah po 28. juniju 1914, sistem izjemnih zakonov, ki so omejili politično življenje, državljanske pravice in povečali vlogo vojske v javnem življenju, je zaznamoval tudi slovensko tiskano besedo po vojni. O delovanju avstrijskih sodišč, predvsem na slovenskem Štajerskem, je pisal *Avgust Reisman* v knjigi *Iz življenja med vojno* (Maribor 1939),²⁰³ ki izpričuje težaven položaj slovenskega pravika v avstrijskem sodnem sistemu, zlasti v vojnem času. Režim, ki je »obešal in streljal, interniral in konfiniral«²⁰⁴ in se ga je oprijelo ime »vojni absolutizem«, je zaznamoval spominsko literaturo tudi po vojni.²⁰⁵ Odličen zapis o svoji izkušnji interniranja je zapustil *dr. Ivan Lah* v *Drugi knjigi spominov* (Ljubljana 1940),²⁰⁶ ki živo pripoveduje o razmerah v avstrijskih taboriščih in odnosih med ujetniki, pa o obupanem poskusu nemočne Avstro-Ogrske,²⁰⁷ ki se je poslužila celo za veleizdajo obsojenih, da so se borili zanjo; krajše zapise je *dr. Lah* priobčil tudi že pred izidom knjige.²⁰⁸ Mnogo znanih Slovencev je bilo interniranih,²⁰⁹ *Ivan Hribar* je opisal obdobje, ko je bil interniran, v 2. delu spominov *Moji spomini* (Ljubljana 1928);²¹⁰ o *Francetu Grafenauerju*²¹¹ in *dr. Francu Kramarju* ter *Ivanu Cankarju* pa so pisali slovenski časopisi.²¹²

Nedvomno zasluži posebno pozornost avstrijska vojna justica,²¹³ zlasti nagla sodišča in usmrtnice, ki se jih je spomnil *Ivan Robida* (kot zdravnik – mrliški oglednik je bil pričà usmrtitvam na *Suhem Bajerju* pri Ljubljani) v zapisu *Spomini na Suhi Bajer*.²¹⁴ Žrtve naglih sodišč v Ljubljani so burile duhove še dolgo po vojni,²¹⁵ kot tudi »prebivalci«²¹⁶ zaporov na Ljubljanskem gradu.²¹⁶

²⁰² Klerikalci danes in leta 1914. Slovenski narod 159/15. 6. 1923; – Tudi pred desetimi leti. Jutro 178–186/30. 7.–8. 8. 1924.

²⁰³ Ocena Anton Dolar v časopisu za zgodovino in narodopisje 34/1939. 1–2/129. Sicer je knjiga A. Reimana nastala na podlagi člankov v Delavski politiki: – V poletju 1914. Delavska politika 106–107/1938; – Iz spominov na avstrijska sodišča. Delavska politika 111–116, 120–125/1938; – Iz življenja med vojno. Delavska politika 128–129/1938.

²⁰⁴ Dragotin Lončar, Politično življenje Slovencev. Ljubljana 1921, 93.

²⁰⁵ Istrani v svetovni vojni. Slovenski narod 170/27. 7. 1924; – Ivan Albrecht, List neznanega dnevnika. Jutro 125a/4. 6. 1934; – Po desetih letih. Slovenski narod 103/6. 5. 1924 (Zapis je predvsem poziv Vladimirja Knafliča, Vladimirja Levstika, Rasta Pustoslavca in dr. Ivana Laha interniranim in konfiniranim na ljubljanskem gradu, v Thalerhofu, Lipnici, Hainburgu, Oberhollabrunnu, Mittergrabernu, Sitzendorfu in Weyburgu na sestaneke).

²⁰⁶ O knjigi je poročalo Jutro 68/22. 3. 1940 in 78/5. 4. 1940.

²⁰⁷ Zanimivo sodbo o avstro-ogrski armadi (leta 1914) je podal Slovenski narod 102/6. 5. 1930, ki je navedel mnenje generala Vojna Maksimovića o avstro-ogrski vojski, katere največja pomanjkljivost naj bi bilo nezadostno število vojakov.

²⁰⁸ Pred desetimi leti. (Kako smo bili internirani). Slovenski narod 114–118/21. 5.–27. 5. 1925; – Mi in Italijani v avstrijskih taboriščih. Orjuna 4–6/16. 1.–30. 1. 1926; – Spomini na avstrijska taborišča. Jutro 225/26. 9. 1937.

²⁰⁹ O političnih ciljih slovenske inteligence je govorilo poročilo avstrijskemu armadnemu poveljstvu leta 1915, po njem pa je povzel v članku »Pod avstrijskim jarmom«²⁰⁹ Slovenski narod 261–275/14. 11.–30. 11. 1924 (v presledkih).

²¹⁰ O tem, kako je spoznal Ivana gribarja v Abtenau, je pisal Ivan Podržaj, Iz spominov na težke čase. Slovenski narod 209/18. 9. 1921.

²¹¹ F. Grafenauer je dobo v ječi v Beljaku, Celovcu in Mollesdorfu opisal v verzih, ki so bili delno objavljeni (Dom in svet XXXIII/1920, 306).

²¹² Jože Zlan, +France Grafenauer pred avstrijskim vojnim sodiščem. Misel in delo II/1936, 6/203–208; – Primer avstrijske vojne justice. Jutro 301/30. 12. 1936; – Grafenauer in dr. Kramar kot jetnika v Möllerdorfu. Slovenec 91/20. 4. 1919 (velikonočna priloga); – V. K., V sobi št. 4. Jutro 290/11. 12. 1921.

²¹³ O čeških justifikirancih lahko beremo v delih dr. Milade Paulove v »Češki maffiji«²¹³ in »Dejiny Maffie«. Odboj Čechu a Jihoslovanu za svetove valky 1914–1918 (Praga 1938). Pretresljive podatke o justifikacijah Srbov v Bosni pa je prinesla knjiga Vladimirja Čorovića »Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata« (Sarajevo 1920).

²¹⁴ Kronika slovenskih mest II/1935, 1/9–15 in 2/17–25.

²¹⁵ O *Francetu Petriču*, ki je bil ustreljen zaradi špijonaže v prid Italiji je pisala *Edinost* 3/3. 1. 1920 (povzeto po Slovenskem narodu 248/20. 12. 1919). O *Ivanu Brencetu* z *Dovjega*, ki je bil ustreljen zaradi veleizdaje, so pisali v člankih: – Zrtev avstrijske justice. Slovenec 6/9. 1. 1920; – 25-letnica mučeniške smrti. Slovenski narod 193/24. 8. 1940. O *Ivanu Kramarju*, ki je bil ustreljen zaradi izjave, da ima Srbija prav, da se brani: – A. Jakulin, Iz spominov na težke čase. Slovenski narod 262/20. 11. 1921 (Kromarjeve sorodnike so po prevratu pozivali, naj se zglasijo, npr. Slovenski narod 31/6. 2. 1919). O Češkem vojaku (*Josip Kuntera* – op. PS), ki je bil ustreljen v Ljubljani. Slovenski narod 14/26. 4. 1925; – Častite spomin mučenikov. Jutro 301/24. 12. 1921; – Suhi bajer. Jutro 101/29. 4. 1927.

²¹⁶ *Janez Kovač*, Silvestrova bitka na gradu leta 1914. Slovenski narod 1/1. 1. 1921; – *Odon Para*, V ljubljanski ječi leta 1917. Jutro 162/14. 7. 1929; – V svetovni vojni na Ljubljanskem gradu. Jutro 198/24. 8. 1924; – *Janko Maierhofer*, +Ivan Ilc. Slovenec 92/26. 4. 1927.

Mirovne pobude

Pomembno mesto v dogajanjih prve svetovne vojne in njeni diplomatski zgodovini so imele različne mirovne pobude, ki so bile predmet pisanja tudi še po vojni. Tako je pod »senzacionalnim« naslovom Jutro »obelodanilo« pobudo ameriškega predsednika Thomasa Woodrowa Wilsona iz decembra 1916, naj obe strani predložita svoje cilje in tako dokažeta, da nista nepomirljivi, saj obe govoré o zagotovitvi političnih in ekonomskih svoboščin, o pravicah malih držav, o organizaciji prihodnjega miru v Evropi. Toda nota ameriškega predsednika o nekakšni arbitraži je naletela na nezaupanje na obeh straneh. Končni rezultat je bil, da sta obe strani »pristali« na mir z aneksijami in kontribucijami; vojna se je »lahko« nadaljevala.²¹⁷ Dejavnost papeža Benedikta XV. med prvo svetovno vojno²¹⁸ je natančno razčlenil dr. Josip Srebrnič.²¹⁹ Avtor navaja vrsto papeževih človekoljubnih pobud, pri čemer poudarja trdno nevtralnost Vatikana, ki »pa nikakor ne zavira do nastopa po potrebi s čudovito svobodomnostjo«.²²⁰ Srebrnič je v omenjeni razpravi podrobno predstavil tudi diplomatsko noto z dne 1. avgusta 1917,²²¹ v kateri je papež razvil temelje, na katerih bi se morala izvršiti bodoča reorganizacija narodov. Srebrnič poudarja predvsem dejstvo, da je papež v noti uporabljal narod in ne državo kot mednarodnopravni subjekt. Papežev predlog o statusu-quo oziroma odrekanju vojni odškodnini sta odklonili obe strani in tako, po Srebrničevem mnenju, zavrnilo predlog, ki »pomenja . . . tudi smrten udarec ideji sile«.²²²

Poleg papeževih poskusov, da bi sprožil mirovne procese, o katerih je pisal tudi Viktor Korošec, so Slovenci lahko pozorno spremljali mirovno odpravo princa Sixta de Bourbon Parma spomladi 1917, ki se je v imenu cesarja Karla in brez vednosti Nemčije pogajal z Anglijo in Francijo; v teh pogajanjih je bil voljan Italiji odstopiti del Tirolske, ki je bil naseljen z Italijani, nase pa je prevzel nalogo, da prepriča Nemčijo, naj Franciji vrne Alzacijo in Loreno, toda ta mirovni predlog so odbili tako Italijani kot Nemci, ki so medtem izvedeli za Sixtovo (= Karlove) stike z zavezniki. Karlovi poskusi sklenitve miru, s katerimi je skušal rešiti razpadajočo monarhijo, so doživeli razburljiv konec v aprilu 1917, ko je Clemenceau objavil vsebino Sixtovega pisma z dne 24. marca 1917, v katerem je v imenu cesarja priznal Franciji Alzacijo in Loreno.²²³

Poleg živih opisov vojnih spopadov so domišljijo slovenskih bralcev burili tudi zapisi o vojnem vohunstvu,²²⁴ tudi o trikih češkega vohunstva med vojno.²²⁵ Zlasti pa so bile zastrašujoče statistike o vojnih žrtvah in izgubah,²²⁶ o vojni škodi in stroških ter njenih vsestranskih vplivih.²²⁷

²¹⁷ Senzacionalno odkritje Lorda Greya. Jutro 233/8. 10. 1925. Kako si je Avstro-Ogrska zadržala vrat. Slovenski narod 259/13. 11. 1931.

²¹⁸ O dejavnosti Vatikana med prvo svetovno vojno glej npr. Dragoljub R. Živojinović, Vatikan i prvi svetski rat. (Beograd 1978); – Papeževo delo za časa vojne. Slovenec 44/24. 2. 1920.

²¹⁹ Benedikt XV. v toku svetovne vojske. Čas XIII/1919, 16–41.

²²⁰ Srebrnič, Benedikt . . . , 27.

²²¹ Diplomatska nota papeža Benedikta XV. je bila Slovincem predstavljena že v času njenega nastanka v članku »Dokumenti iz svetovne vojske« (Čas XI/1917, zv. 6/290–292).

²²² Srebrnič, Benedikt . . . , 39.

²²³ Sixtova pisma. Slovenec 5/8. 1. 1920; – Vojni dokumenti. Slovenec 8/11. 1. 1920; – Iz memoarov ministra grofa Czernina. Slovenski narod 239/10. 12. 1919; – Iz memoarov ministra grofa Czernina. Slovenski narod 239/10. 12. 1919; – prof. Friderik Juvančič, Skrivna mirovna pogajanja leta 1917. Slovenski narod 14 in 16/18. 1. in 20. 1. 1920.

²²⁴ Ogleduštvu med vojno. Narodni dnevnik 231–233/12. 10.–15. 10. 1924; – Triki vohunov med vojno. Slovenski narod 106/10. 5. 1930; – Nebeščani med svetovno vojno. Jutro 67/21. 3. 1930; – Vohunstvo med svetovno vojno. Jutro 295/21. 12. 1930 (Pisec se opira na knjigo Emila v. Seeligerja z dunajskega urada za pobijanje špijonaže »Vohuni in Velezdajalci«); – Poročnik Heim. Vohunska povest iz časa svetovne vojne. Slovenec 82–124/11. 4.–2. 6. 1940; – Ko je razpadala Avstrija. Jugoslavija 30/3. 2. 1920.

²²⁵ Triki in metode češkega vohunstva med vojno. Slovenski narod 275/4. 12. 1927.

²²⁶ Žrtve Francije v svetovni vojni. Jutro 36/13. 2. 1926; – Vojna žetev. Jutro 67/19. 3. 1927 (zapis govori o ekonomskem seminarju prof. Kropoviča v Pragi, ki je predelal gradivo o vplivu vojne na evropsko prebivalstvo, predvsem pa je prinesel nove podatke za Rusijo, kjer naj bi izgube znašale toliko, kot da bi se tekom treh let zajezilo sleherni naraščanje prebivalstva); – Angleške izgube v svetovni vojni. Jutro 19/24. 1. 1930; – Pretresljiva vojna razstava v Parizu. Jutro 75/31. 3. 1931 (V Parizu je bila tega leta vojna razstava »Obračun 1914–1918«, na kateri so bile narejene pretresljive primerjave: skupni grob vseh v svetovni vojni padlih bi segal od Pariza do Bombaya, iz kosti padlih bi naredili 70 slavolokov zmage. obiskovalce pa je ob vohodu na razstavo spremljal izrek Lorda Roberta Cecilja »Če ne bo naša kultura ubila vojne, bo vojna ubila kulturo!«); – Najnovejša statistika o vojnih žrtvah. Slovenski narod 62/17. 3. 1925; – M. L., Žrtve avstroogrškega militarizma. Demokracija 1919/137 (o knjigi – statistiki Wilhelma Winklerja. »Die Totenverluste der österr.-ung. Monarchie nach Nationalitäten« (Wien 1919)).

²²⁷ Kako je gozd v vojski izumrl. Večerni list 47/10. 3. 1919; – Koliko je veljala vojna. Slovenec 187/17. 8. 1924;

Odmevi vojne

Ni ga naroda na svetu, v čigar slovstvenem življenju ne bi pustil svetovni vihar močnih in globokih sledov. Svetovno slovstvo je doživelo vojno kot veliko snov ter veliko doživetje. Iz dotika z vojno je tako vzniknilo nešteto vojnih romanov, zelo izčrpno pa je bil Slovincem predstavljen francoski vojni roman.²²⁸ Podobno kot Jean Lacroix je kritično razčlenil vojne motive v slovenskem slovstvu dr. Ivan Pregelj v študiji *Svetovna vojna in slovensko slovstvo*,²²⁹ ki je dotedanjo slovensko bojno in vojno slovstvo uvrstil v skupino književnosti tistih narodov, ki so vojno doživeli kot politično podrejeni in zatorej le pasivno. Po Dr. Preglju je bila 1. svetovna vojna za Slovence prvi veliki kulturni doživljaj, prva velika nacionalna snov, hvaležen narodnopisni motiv bodoče umetnosti, pretekli dogodki (kmečki upori, turški upadi) pa le prilika ali simboličen motiv.²³⁰ S to razpravo je bil obdelan le del tega, kar je/bi bilo (že takrat) potrebno napisati o »vojnem« slovstvu pri Slovencih; nadaljevanja, ki ga je med vrsticami obetal že dr. Pregelj (za podrobnejšo analizo, ki bi upoštevala tudi različne snovne in stilne vplive, se mu je zdel čas še nezrel), žal ni bilo, čeravno je tozadnja snov rastle iz dneva v dan in je »pod belim orlom«²³¹ dozorel še marsikateri slovenski Barbusse.

V za tedanje razmere značilnem spogledovanju s češkimi vzorci²³² je Jutro predlagalo nastanek knjige, ki bi, tako kot češko ilustrirano delo »Domov za valky«, predstavila domače dogodke med vojno;²³³ delo naj bi slonelo predvsem na političnih dogodkih, na vojnih pa le toliko, kolikor so vplivali na politično življenje ali odsevali borbo za jugoslovansko državo. Tudi sicer se je Jutro potrudilo v obsežnem članku »Memoari«²³⁴ predstaviti delček svetovne vojne spominske literature. Za bežen vtis pa so Slovenci lahko prebrali nekaj prevedenih odlomkov iz evropskih vojnih romanov.²³⁵

Svetovna vojna je pustila sledi tudi v medvojni filmski produkciji in postala njen neizčrpen vir. Tudi slovenski gledalci so si jih nekaj lahko ogledali ali pa se vsaj seznanili z njih vsebino v slovenskih časnikih.²³⁶

(Se nadaljuje)

– V francoskem vojnem ozemlju. Ilustrirani Slovenec IV/49, 386, v Slovenec 276/12.1928; – Vpliv vojne na šolsko vzgojo. Edinost 296/11. 12. 1924; – Posledice vojne na ženstvo in človeštvo. Slovenski narod 24/30. 1. 1930.

²²⁸ Jean Lacroix, Francoski vojni romani. Ljubljanski zvon LIII/1933, 218–221.

²²⁹ Čas XIV/1920, 71–84.

²³⁰ N.o.m., 74.

²³¹ Tako so npr. izhajali Spomini ministra dr. Beneša v Jutru 227–243/25. 9.–13. 10. 1927 (neredno), poleg tega pa so izšli tudi spomini in razmišljanja T. G. Masaryka »Svetovna revolucija. Za vojne in v vojni 1914–1918«. Ljubljana 1936.

²³² Naša memoarna literatura. Jutro 29/2. 2. 1929.

²³³ Jutro 81/3. 4. 1924.

²³⁴ Henry Barbusse, Ogenj. Jutro 92/19. 4. 1922 (knjiga je bila leta 1921 prevedena v slovenščino, ocenil pa jo je dr. Henrik Tuma, Henri Barbusse v Njivi I/1919, 15/235–236 in 17/264–267); – Georges Duhamel, Mercierova smrt. Jutro 244/16. 10. 1924 (Iz knjige »Vie des Martyrs«, 1914–1916); Henry Barby, Med Srbi za časa svetovne vojne. Jugoslovan 83/7. 9. 1930 (Iz knjige »La guerre mondiale avec l'armée serbe«); – Paul Labbé, V pregnanstvu. Slovenski narod 137/18. 6. 1922 (Iz knjige »L'effort serbe in Histoire d'un jeune Serbe«, Pariz 1918); – Pierre Loti, Dva uboga, drobna ptička iz Belgije. Jutro 101/29. 4. 1923 (Iz knjige »Besna hijena«); – Avstrijski Nemec o vojnih sovražnikih. Slovenski narod 57/11. 3. 1931 (Iz knjige Nimra »Batterie 4« (Graz 1931)).

²³⁵ Slovenski gledalci so si ogledali naslednje filme: Zapadna fronta 1918 (kino Matica, 30. oktober 1931), Grozote svetovne vojne (kino Dvor, julij 1925), Svetovna vojna (kino Dvor, februar 1928, Na fronti nič novega (kino Dvor, januar 1931), Najvišja fronta svetovne vojne (kino Matica, december 1937). Časniki pa so poročali o vsebinah naslednjih filmov: Dobri vojak Švejk na bojišču. Slovenski narod 47/25. 2. 1928; – Afera s filmom o nemškem barbarstvu med vojno. Slovenski narod 50/29. 2. 1928; – Film o vojnih grozotah. Jutro 252/31. 10. 1931, – Dragoceni spomin na vojno dobo. Jutro 44/22. 2. 1936; – Ultimatum. Slovenski dom 291/24. 12. 1938; – Od Mayerlinga do Sarajeva. Slovenski narod 251/4. 11. 1939.

Riassunto

LA PRIMA GUERRA MONDIALE E GLI SLOVENI**Rassegna della storiografia, della pubblicistica e della letteratura commemorativa slovena sulla prima guerra mondiale (Parte 1^a)**

Petra Svoljšak

La prima guerra mondiale, una svolta decisiva nel comportamento, nel sentimento, un evento non solo militare ma anche di grande importanza culturale, causa di cambiamenti dei schieramenti degli stati e delle nazioni, degli orizzonti della scienza e della tecnica e del modo individuale e collettivo di comprendere il mondo e gli avvenimenti, è indubbiamente un momento decisivo per il popolo sloveno e per la storia del territorio sloveno. Gli Sloveni presero parte in fasi diverse del conflitto mondiale come soldati, prigionieri, arrestati, internati, profughi, inoltre sul territorio sloveno si svolse uno dei più sanguinosi campi di battaglia europeo, il fronte d'Isonzo. Nel territorio sloveno la guerra si mostrava per lo più da due lati, come un avvenimento militare (nell'Isonzo e sul Carso) e come l'esperienza della popolazione civile sul fronte e nelle retrovie. Per questo motivo la prima guerra mondiale s'impresse anche nella memoria storica slovena.

La storiografia slovena si dedicava principalmente agli avvenimenti politici della 1^a guerra mondiale, mentre di temi militari si occupavano di più la pubblicistica e la letteratura commemorativa. La descrizione della storiografia, della pubblicistica e della letteratura commemorativa include pertanto sostanzialmente lati »non – politici« del conflitto mondiale, coprendo i periodi dal 1918 al 1941 e dal 1945 al 1992. Essa comprende pubblicazioni autonome, articoli e trattati che apparvero sulle riviste slovene, settimanali e giornali, non badando alla qualità di questi.

Benche il numero d'unità sia grande, non va trascurato il fatto che gli Sloveni non ci occupavamo molto della prima guerra mondiale, il che fu condizionato dalla parte presa dagli Sloveni nel grande conflitto mondiale e dagli scopi militari dei coinvolti. Non può essere infatti trascurato il fatto che il popolo sloveno come membro dell'esercito austroungarico fu l'iniziatore e lo sconfitto della grande guerra. Il primo- ed il secondodoppoguerra però non fu benevole con chi perse la guerra.

La varietà degli avvenimenti della prima guerra mondiale si riflette anche nella pubblicistica e nella letteratura commemorativa slovena, e un pò meno nella storiografia del periodo 1918–1941. La classificazione tematica è nata principalmente sulla base di articoli che apparvero sui giornali negli anni fra le due guerre. Nella bibliografia slovena predominano quasi esclusivamente la pubblicistica e la letteratura commemorativa, l'approccio specialistico appare raramente. Il primodoppoguerra fu creativamente di una ricchezza straordinaria, specialmente per quanto riguarda articoli sui giornali e memorie dei combattenti. Per questo periodo e caratteristica la scelta di temi »jugoslavi« da un lato e dall'altro il trascurare d'altri punti di vista sulla 1^a guerra mondiale (per esempio, il fronte d'Isonzo), il che fu condizionato dai bisogni della politica del giorno per confermare i propri orientamenti dello sviluppo politico dello nuovo stato jugoslavo. Fra i temi prevalsero quelli scritti dal punto di vista dello stato jugoslavo: l'attentato di Sarajevo e la questione della colpa di guerra, i volontari jugoslavi, il fronte Balcanico e quello di Salonico, l'ammutinamenti dei soldati sloveni. Lo sfruttamento di soggetti »jugoslavi« fu allo stesso tempo uno delle componenti di rilievo nella promozione dell'idea della Serbia – liberatrice dei popoli oppressi.

Negli anni fra le due guerre mondiali i diversi punti di vista su diverse questioni si manifestarono più chiaramente che dopo l'anno 1945, il che va attribuito all'atmosfera politica generale. La varietà di articoli (oltre ai temi »jugoslavi« appaiono i seguenti temi: prigionieri di guerra, altri fronti europei, la questione della colpa di guerra e della responsabilità, iniziative di pace, il regime militare e la corte marziale, il fronte d'Isonzo e quello nell Tirolo) fu dunque una conseguenza della diversità dell'orientamento politico dei giornali sloveni, divisi in linea cattolica e liberale. Per questo la scelta di problemi corrispondeva all'orientamento nazionale ed ideologico d'entrambi raggruppamenti politici. I temi »jugoslavi« furono così il campo d'attività dei giornali liberali, i quali chiaramente »provvedettero« ad interpretazioni »adeguate« degli avvenimenti del passato.